

Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties

Iris van Huis

Colofon

Publicatiejaar: 2022

Door: Iris van Huis Onderzoek

Betrokken onderzoekers: Iris van Huis (auteur en onderzoeker), Froukje Demant (projectleider ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’); Renske Krimp (hoofdonderzoeker en projectleider ‘Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland’); Larissa Pans; Sophie van den Bergh; Matthias Lukkes

In opdracht van: Nationaal Comité 4 en 5 mei

Technische eindredactie en opmaak: Nationaal Comité 4 en 5 mei

Foto cover: Nederlandse arbeiders werken in het kader van de Arbeitseinsatz aan de uitbreiding van het bedrijf Hugo Schneider A.G. (HASAG) in Leipzig. Bron: Beeldbank WO2 - NIOD

Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’

Meer informatie is te vinden op: www.4en5mei.nl/onderzoek

Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties

Iris van Huis

INHOUDSOPGAVE

	Overzicht families	5
Hoofdstuk 1	Inleiding	6
	1.1 Aanleiding voor het onderzoek	6
	1.2 Doelstelling van het onderzoek	7
	1.3 Individuele en collectieve herinneringen in drie generaties: een korte verdieping	7
	1.4 Vraagstelling	10
	1.5 Leeswijzer	11
Hoofdstuk 2	Verantwoording van methoden van onderzoek	12
	2.1 Oral history interviews	12
	2.2 Selectie: vijf families en drie generaties	13
	2.3 Operationalisering	13
	2.4 Verwerking onderzoeksmateriaal en ethische kwesties	14
	2.5 Analysemethode	14
Hoofdstuk 3	De periode van dwangarbeid	15
	3.1 Introductie van vijf families en drie generaties	15
	3.2 Verandering in herinnering in drie generaties	18
	3.3 Conclusie: verandering in vorm en metanarratief	28
Hoofdstuk 4	Na de oorlog: van niet praten tot meer openheid	30
	4.1 Vlak na de oorlog: de ontvangst in de samenleving en door familie	30
	4.2 De tweede en derde generatie: wat heeft (groot)vader wel en niet verteld?	32
	4.3 Veranderingen in de loop der jaren: meer openheid in een samenspel van generaties	35
	4.4 Reflecties op meer openheid	37
	4.5 Conclusie	39
Hoofdstuk 5	Ervaren invloed op het leven van drie generaties	40
	5.1 Lichamelijke gevolgen en herinnering	40
	5.2 Ervaren psychische gevolgen	41
	5.3 Gevolgen voor (familie)relaties	42
	5.4 Ervaren invloed op (politieke) identiteit en levensovertuiging	43
	5.5 Conclusie	44
Hoofdstuk 6	Vrijheid en onvrijheid	46
	6.1 Ervaringen met vrijheid en onvrijheid	46
	6.2 Vrijheid als waarde en de verbinding met het oorlogsverleden	47
	6.3 Belang van herdenken en doorgeven	48
	6.4 Conclusie	52
Hoofdstuk 7	Conclusie	54
	7.1 Antwoorden op de onderzoeksvragen	54
	7.2 Reflecties op bevindingen, theorie, vervolgvragen en mogelijkheden voor educatie	57
	Literatuur	63

OVERZICHT FAMILIES

	Familie A	Familie B	Familie C	Familie D	Familie E
Plaats	Witten-Annen (Ruhrgebied)	Oberhausen (Ruhrgebied)	Chemnitz (Oosten van Duitsland)	Rees (Ruhrgebied)	Maria Ellend (Oostenrijk)
Periode dwangarbeid	voorjaar 1943 - mei 1945	juli 1943 - april 1945	21 november 1944 - februari 1945	2 december 1944 - januari 1945	14 januari 1945 - 6 april 1945
1e Generatie	Cees (1923)	Herman (1924)	Hendrik (1927)	Thomas (1927)	Samuel (1926)
2e Generatie	Thea (1958)	Willem (1967)	Marloes (1958)	Saskia (1958)	Hanna (1960)
3e Generatie	Suzanne (1989)	Victor (1998)	Louise (1991)	Naomi (1995)	Bram (1984)

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

Naar schatting 500.000 tot 630.000 Nederlandse mannen werkten tijdens de Tweede Wereldoorlog verplicht in Duitsland. Tijdens deze *Arbeitseinsatz*¹ werden burgers verplicht ingezet om de Duitse economie draaiende te houden, terwijl Duitse mannen in het leger dienden. Ongeveer 30.000 Nederlanders zijn hierbij omgekomen, maar de getallen zijn omstreden². Op Europese schaal ging het bij een telling in augustus 1944 om 7,8 miljoen niet-Duitse Europeanen die gedwongen te werk waren gesteld in het ‘Groot-Duitse Rijk’. De meesten van hen kwamen uit de Sovjet-Unie, Polen en Frankrijk (Herbert, 1995)³ en bij de Oost- en Midden-Europeanen ging het ook om vrouwen. Toch is deze geschiedenis geen onderdeel van het Nederlandse, Europese, of mondiale collectieve geheugen; het maakt nauwelijks onderdeel uit van herdenkingen, van educatie over de Tweede Wereldoorlog en er zijn relatief weinig boeken, films en documentaires over⁴. Daardoor is het aannemelijk dat het onderwerp niet leeft onder een breed publiek, maar wel binnen getroffen families. Sinds de jaren negentig is er enige toename in het aantal monumenten en herdenkingen met de nog in leven zijnde slachtoffers, maar de geschiedenis staat eerder bekend om zwijgzaamheid en een gevoeld gebrek aan maatschappelijke erkenning (Slingerland, 2021; Moraal, 2021; Potters, 2021).

Naast een gevoeld gebrek aan erkenning mist er een genuanceerd beeld over wat dwangarbeiders is overkomen. De ervaringen lopen namelijk uiteen. Bij sommigen ging het om ervaringen in werkkampen met erbarmelijke en gevaarlijke leefomstandigheden; anderen werden betaald en behandeld naar Duitse standaarden, of zagen het zelfs als een avontuur. Het gebrek aan gedeelde kennis en specifiek, gedeelde kennis over de diversiteit aan ervaringen, kan in de levens van directbetrokkenen en mogelijk hun kinderen en kleinkinderen leiden tot confrontaties met onbegrip. Door families met zwaardere ervaringen werd bovendien de Nederlandse afhandeling van compensatie door Duitsland als pijnlijk ervaren. Duitsland heeft compensatie voor de gedane arbeid geboden, maar die is in één keer via de Nederlandse staat afgekocht waardoor ze lager is uitgevallen dan wanneer dat op individuele basis was gedaan. Ook is aan vele aanvragers geen compensatie uitbetaald (“Vergoeding voor *Arbeitseinsatz*”, 1998; “Final Compensation Pending”, 2005). Een onderzoek naar de herinnering aan deze verplichte tewerkstelling en de ervaringen daarna, naar diverse herinneringen in families, in meerdere generaties, biedt ons meer inzicht over hoe gedeelde en niet-gedeelde herinneringen ervaren worden.

Het ontvallen van de laatste betrokken mannen betekent onvermijdelijk dat de collectieve herinnering aan deze geschiedenis, voor zover die er is, verandert. Het perspectief van de kinderen en kleinkinderen op die herinnering, en hun perspectief op herdenking, vrijheid en onvrijheid kan in deze ontwikkeling van betekenis zijn en vraagt daarom ook om dit onderzoek. Bovendien verkrijgen we door vergelijkingen tussen generaties met deze studie inzicht in intergenerationele ontwikkelingen in individuele en collectieve

1. De term ‘*Arbeitseinsatz*’ is omstreden en de meeste van onze respondenten geven de voorkeur aan de term ‘dwangarbeid’ (zie 3.2.4). Voor de herkenbaarheid noemen we hier ‘*Arbeitseinsatz*’ in de introductie, maar gebruiken bij voorkeur de term ‘dwangarbeid’.

2. Bij de 30.000 doden gaat het om een inschatting op basis van data van het Rode Kruis, gemaakt door Volder (1996). Het gaat (ook bij de andere genoemde getallen) om burgers en niet om militairen of vervolgd. Zij moesten ook dwangarbeid verrichten, maar om andere redenen en van een andere aard.

3. 2,8 miljoen afkomstig uit de Sovjet-Unie, 1,7 miljoen uit Polen en 1,3 miljoen uit Frankrijk

4. Een snelle zoektocht laat vooral boeken en documentaires in het Duits zien.

herinnering en past het daarmee als deelonderzoek in de bredere studie naar ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’.

1.2 Doelstelling van het onderzoek

Het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’, waar dit onderzoek deel van uitmaakt, bestudeert herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog binnen verschillende generaties en binnen verschillende herinneringsgemeenschappen. Met herinneringsgemeenschap wordt hier een groep mensen bedoeld die een bepaald aspect van het oorlogsverleden deelt, bijvoorbeeld door vergelijkbare ervaringen of door dezelfde etnisch-culturele achtergrond. Families met herinneringen aan dwangarbeid vormen de eerste herinneringsgemeenschap binnen het bredere onderzoek. Per deelproject staan er vijf families uit een herinneringsgemeenschap centraal. Het doel van de bredere studie is onder meer om inzicht te krijgen op de doorwerking van het verleden en om het belang van collectieve herinnering daarbij te onderzoeken. Daarnaast is het doel om inzicht te krijgen in de beleving van vrijheid binnen verschillende herinneringsgemeenschappen.

Dit deelonderzoek heeft dan ook als doel een bijdrage te leveren aan inzicht in hoe herinneringen aan gedwongen tewerkstelling zich ontwikkelen van de eerste, naar de tweede en derde generatie. Het biedt inzicht in hoe processen van herinnering in alledaagse contexten plaatsvinden en hoe collectieve processen, zoals maatschappelijke herinneringspraktijken, of het ontbreken daarvan, daar een rol in hebben. Het onderzoek biedt aanvullend inzicht in de betekenis van vrijheid en onvrijheid in relatie tot die herinneringen.

Specifieker biedt het onderzoek inzicht in een deel van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog waar relatief weinig aandacht voor is geweest, ondanks grote aantallen betrokkenen. Bovendien beoogt het onderzoek de veelzijdigheid van herinneringen aan dwangarbeid zichtbaar te maken. Een achterliggend doel van het beter begrijpen van ontwikkelingen in individuele en collectieve herinnering is om manieren te vinden om dit deel van de geschiedenis aandacht te geven in educatie en voorlichting. Met dit onderzoek reflecteren we op hoe familie verhalen daaraan kunnen bijdragen. Ten slotte helpt het onderzoek als pilotstudie om methodologische lessen te trekken voor het vervolg van het bredere onderzoek.

1.3 Individuele en collectieve herinneringen in drie generaties: een korte verdieping

Theoretisch gezien gaat het onderzoek over de relatie tussen individuele, intergenerationele en collectieve herinnering. Hypothetisch verandert de situatie, door het ontvallen van directbetrokkenen, van ‘communicatief geheugen’ naar ‘cultureel geheugen’ (Assmann, 2008). Bij het ‘communicatief geheugen’ gaat het namelijk om herinneringen van mensen die een gebeurtenis zelf hebben meegemaakt en deze doorgeven; bij het ‘cultureel geheugen’ draagt een collectief, zoals een natie, de herinnering, bijvoorbeeld door middel van maatschappelijke herinneringspraktijken als herdenkingen, monumenten en musea (ibid.). Deze vormen van herinnering kunnen naast elkaar bestaan, maar het is aannemelijk dat er verandering plaatsvindt bij het wegvallen van de eerste vorm. De communicatieve herinneringen, en de personen die ze dragen, hebben namelijk dikwijls een rol bij de maatschappelijke herinneringspraktijken en hebben daarmee invloed op het ‘cultureel geheugen’. Het is dan ook de vraag in hoeverre en hoe zich een ‘cultureel geheugen’ over gedwongen arbeid vormt. Aangezien de tweede en derde generatie mogelijk een sterke band hebben met het ‘communicatief geheugen’ van hun vader of grootvader, is de vraag van belang hoe zij zich tot de herinneringen en veranderingen daarin verhouden. Een zekere band of identificatie met het oorlogsverleden kan namelijk zorgen voor betrokkenheid bij het levend houden van herinnering.

In dit onderzoek exploreren we naast intergenerationele ‘communicatieve’ overdracht van herinneringen dan ook de wisselwerking tussen ‘communicatief geheugen’ en ‘cultureel geheugen’ in drie generaties. Het gaat bij het ‘communicatief geheugen’ in zekere zin om individuele ervaringen. Deze vorm van herinneren is tegelijk relationeel of collectief⁵, omdat het in relatie en communicatie met anderen vorm krijgt. Familieleden spelen daarin als directe naasten potentieel een belangrijke rol, omdat zij voor de hand liggende gesprekspartners zijn in relatie waarmee herinneringen gearticuleerd worden en daarmee vorm krijgen. Bij ‘cultureel geheugen’ gaat het nadrukkelijker en herkenbaarder om collectieve herinnering, omdat de collectieve reikwijdte bij maatschappelijke herinneringspraktijken en educatie groter is, dan wanneer het blijft bij communicatie met naasten. Bovendien is er door het ‘cultureel geheugen’ potentieel invloed op collectieve identiteiten, zoals nationale identiteiten (Assmann, 2008). In dit onderzoek gaan we uit van een mogelijke actieve rol van zowel dragers van het ‘communicatieve geheugen’, als van familieleden in het vormgeven van het een ‘cultureel geheugen’. Uitgangspunt daarbij is dat ontwikkeling in herinnering niet alleen vanzelf of vanzelfsprekend gebeurt, maar dat mensen hier een actieve rol in kunnen hebben door zich actief bezig te houden met herinneringen. Ook vindt het herinneren niet plaats in een vacuüm, maar in relatie tot andere gebeurtenissen, in relatie met anderen (in de familie en daarbuiten) en tot maatschappelijke herinneringspraktijken. Die praktijken zijn bijvoorbeeld herdenkingen maar ook educatie, en de rol van media moet daarbij niet worden vergeten.

Rothberg (2009) noemt het vormgeven van herinneringsprocessen waarin er voortdurend van alle kanten vergeleken, onderhandeld en geleend wordt de ‘multidirectionaliteit’ van herinnering. Het is een proces waarin herinneringen geproduceerd worden in relatie tot herinneringsprocessen van anderen en dus niet op zichzelf staan. Voor het duiden van actief herinneren in relatie tot anderen is verder de term ‘intersubjectiviteit’ van belang, waarmee hier wordt bedoeld: het gezamenlijk, niet noodzakelijk in harmonie, vormgeven aan herinnering (en identiteit), zowel tussen individuen als in relatie tot bredere collectieve vormen van herinnering (van Huis et al. 2019; Passerini, 2017).

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is niet alleen multidirectioneel, maar ook meervoudig en meerstemmig: ze bestaat uit zeer uiteenlopende ervaringen. Gedwongen arbeid kan gezien worden als een deelgebied van die ervaringen, die weer uit zeer uiteenlopende persoonlijke en gedeelde geschiedenissen bestaat en in relatie staat tot andere gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Binnen herinneringen aan dwangarbeid is er meerstemmigheid waar te nemen die de geschiedenis verschillende klankkleuren geeft. Zo kan er sprake zijn van gevoeld en geuit slachtofferschap of daderschap, of vormen die minder binnen die tweedeling passen. Hieraan gerelateerd kan de term ‘implicated subject’ van dienst zijn (Rothberg, 2019). Een ‘implicated subject’ is een persoon (of collectief) die door omstandigheden een zekere verantwoordelijkheid voor het nadeel van anderen krijgt; niet noodzakelijk direct aanrekenbaar, maar bijvoorbeeld doordat iemand relatief geprivilegieerd raakt ten gevolge van het slachtofferschap van iemand anders. Binnen dit onderzoek is het relevant dat begrip mee te nemen, omdat de positie van betrokken burgers bij gedwongen arbeid complex is: sommigen werd het aangerekend voor de Duitsers te hebben gewerkt, terwijl ze dat onder gedwongen omstandigheden hadden gedaan.

Doorwerking van herinnering in generaties is eerder onderzocht met betrekking tot de bredere Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. We baseren ons hier op een literatuurstudie van kwalitatief onderzoek vanaf 1990, door Van Voorthuizen (2021)⁶, aangevuld met een raadpleging van directe bronnen. Die studie toont dat er bij oorlogsbetrokkenen doorwerking in de tweede en derde generatie te zien is op het gebied

5. Jan Assmann (2008) noemt zowel communicatief als cultureel geheugen om deze reden vormen van collectief geheugen. Hij splitst collectief geheugen dus op in communicatief geheugen en cultureel geheugen.

6. Van Voorthuizen deed de literatuurstudie voor ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, een samenwerkingspartner binnen het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’.

van trauma en veerkracht, interpersoonlijke relaties, en identiteit. Wat betreft gevolgen van trauma is er bij zowel de tweede als derde generatie een sterke identificatie met het leed van de eerste generatie, dat zich bijvoorbeeld uit in sterk verdriet bij confrontatie met de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust (Lev-Wiesel, 2007). Aanvullend hebben Cohn en Morrison (2018) bij de derde generatie vermijding van het onderwerp gevonden, in combinatie met nachtmerries en angst voor herhaling van het verleden. Ze laten daarnaast zien hoe respondenten van de derde generatie actief zoeken naar het oorlogsverleden, bijvoorbeeld door het bezoeken van herinneringsplekken zoals kampen, wat zowel tot negatieve gevoelens kan leiden als tot veerkracht.

Families kunnen vervolgens verschillende copingstrategieën ontwikkelen om met een traumatische achtergrond om te gaan. Zo ziet Chaitin (2003) families waar geen ruimte is voor het tonen van emoties ("*numb families*"), maar ook families met een vechtmentaliteit, die tegen de extern opgelegde minderwaardigheid ingaan ("*fighter families*"). Aan de oorlog gerelateerde veerkracht komt in de derde generatie bovendien voort uit vergelijkingen van het eigen leven met het leven van de grootouders (Dale, 2010).

Doorwerking van het oorlogsverleden in interpersoonlijke relaties is te zien in de studie van Lev-Wiesel (2015), die een sterk ervaren hechting en vertrouwen binnen families van Holocaust-overlevenden constateert en een wantrouwen naar buitenstaanders. Aanvullend zien Scharf en Maysel (2010) in de tweede generatie een zekere emotionele verwaarlozing door de getraumatiseerde ouders, maar ook een drang om te overleven en om kinderen te bewegen om hogere doelen te bereiken (vergelijkbaar met de copingstrategie van de genoemde *fighter families* van Chaitin). Bij de derde generatie zijn vergelijkbare tendensen gevonden, maar dan afgezwakt.

Wat betreft identiteit ziet Burton (2011) in de derde generatie een geringe invloed op de identiteit, terwijl Cohn en Morrison (2018) onder kleinkinderen van Holocaustslachtoffers juist een sterke identificatie met de eerste generatie zien. Zij zien dat de derde generatie het gevoel heeft anders te zijn dan anderen, en wijzen op de gevolgen die dat kan hebben voor politieke en ethische waarden, bijvoorbeeld hun kijk op vluchtelingen en Israël. Grootschalig kwalitatief onderzoek naar de andere zijde, de Duitse intergenerationale (niet-Joodse) ervaringen met de Tweede Wereldoorlog (142 respondenten, waarvan 50 tweede generatie en 44 derde generatie) laat zien dat er een groot verschil is tussen identificatie met het oorlogsverleden binnen families en de officiële Duitse herdenkingscultuur. Binnen families staat slachtofferschap en heldendom van familieleden centraal. Nazi's komen in de familie niet voor, wat met zo'n grote groep onwaarschijnlijk is. De Holocaust krijgt zo binnen de families nauwelijks een plaats, terwijl dat in de officiële herdenkingscultuur wel het geval is (Welzer, Moller & Tschuggnall, 2002). Kleinschaliger onderzoek bij (zes) kleinkinderen van Duitse betrokkenen bij de Tweede Wereldoorlog laat echter zien dat er nog altijd last, schuld, of schaamte gevoeld wordt in de derde generatie, die zich bijvoorbeeld uit in een defensieve houding tijdens de interviews (Fuchs, Krüger, & Gobodo-Madikizela, 2013).

Hoewel het bij verplichte arbeid door Nederlanders in Duitsland gaat om andere ervaringen – het gaat in dit onderzoek niet om slachtofferschap van genocide of collaboratie met het naziregime – kunnen deze perspectieven op intergenerationale doorwerking van herinnering ons helpen de herinneringen van meerdere generaties te begrijpen, daarbij rekening houdend met de verschillen. De theorieën helpen om te kijken naar de ervaren doorwerking van trauma, naar vormen van veerkracht binnen families, naar gevolgen voor familierelaties en om verschillende vormen van identificatie met het verleden van de (groot)ouders te begrijpen.

Het zien en benoemen van herinneringen in psychologische termen tot in de derde generatie moeten we echter in een historisch-sociologische context plaatsen. De Swaan (1986) zag in de jaren tachtig van de vorige eeuw al dat we “moeilijkheden met anderen en onszelf” sinds de Tweede Wereldoorlog onder invloed van psychotherapie en de verspreiding van psychologische kennis en theorie naar “leken” (denk aan: zelfhulpboeken, tijdschriften en andere media), steeds meer in psychologische termen zijn gaan benoemen. Dat heeft niet alleen effecten op hoe men moeilijkheden gerelateerd aan het oorlogsverleden van eerdere generaties benoemt en begrijpt, bijvoorbeeld in termen van trauma en identificatie, maar ook op het gedrag. Het actief bezig zijn met het verleden, inclusief het zoeken naar bronnen en het bezoeken van herinneringsplekken door de derde generatie wat Cohn en Morrison laten zien, is een voorbeeld van hoe psychologisering gevolgen kan hebben voor hoe we met herinneringen omgaan. Withuis (2002) beschrijft eveneens hoe, ook gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog, er in de jaren zestig en zeventig een “emancipatie van emotie” heeft plaatsgevonden en hoe dat in de jaren daarna uitmondde in devaluatie van de term ‘trauma’. Waar eerst naar zware psychische klachten werd verwezen, ging het aan het einde van de twintigste eeuw ook om lichtere vormen van ongemak, wat negatieve gevolgen kan hebben voor erkenning van zwaardere trauma’s. In dit onderzoek besteden we aandacht aan de mogelijke ervaren psychologische gevolgen van het verleden voor de verschillende generaties, waarbij we oog houden voor de maatschappelijke context van toegenomen psychologisering.

Een laatste toevoeging aan de puzzel over veranderende (collectieve) herinnering helpt ons niet alleen met terugkijken, maar biedt ook een blik op de toekomst. Die toevoeging is de notie van vrijheid en onvrijheid. Vrijheid en onvrijheid zijn – in ieder geval in Nederland – sterk verbonden aan (culturele en collectieve) herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Bovendien wordt vrijheid gezien als belangrijk onderdeel van de Nederlandse identiteit (Nationaal Comité 4 en 5 mei & SCP, 2021; Kantar Public, 2019). Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog kunnen dan ook helpen om te reflecteren op vrijheid als waarde. In dit onderzoek exploreren we hoe herinneringen aan gedwongen tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog daarin van betekenis kan zijn.

Met behulp van bovenstaande inzichten en concepten over de relatie tussen individuele, intergenerationale en collectieve herinnering, over intergenerationale doorwerking van het oorlogsverleden, aangevuld met vrijheid en onvrijheid, kunnen we belangrijke verdieping aanbrengen in de vraag hoe verandering in herinnering tussen generaties plaatsvindt en wat er wél wordt doorgegeven: het gaat daarmee niet alleen om individuele processen, of processen binnen families, maar ook om collectieve processen die de hele samenleving aangaan.

1.4 Vraagstelling

De vragen binnen het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’ liggen in het verlengde van de hierboven voorgestelde probleem- en doelstelling en vormen dan ook de basis voor de drie hoofdvragen binnen dit deelproject.

- 1) Hoe werken herinneringen aan gedwongen tewerkstelling van de (groot)ouder door in volgende generaties?
- 2) Hebben collectieve maatschappelijke bekendheid en omgang met gedwongen tewerkstelling (erkenning, ontkenning, verzwijgen, desinteresse etc.) invloed op de herinneringen van de verschillende generaties, en op de familieverhalen die worden doorgegeven?
- 3) Hoe verhoudt de herinnering aan de gedwongen tewerkstelling van personen zich tot hun opvattingen over/ beleving van vrijheid?

Met de beantwoording van de onderzoeksvragen, door middel van vergelijkingen tussen generaties en families, draagt dit onderzoek ook bij aan de beantwoording van de vragen van het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’⁷.

1.5 Leeswijzer

Na een verantwoording van de gekozen onderzoeks- en analysemethoden in hoofdstuk twee komen de onderzoeksresultaten aan bod. In het derde hoofdstuk worden eerst de vijf onderzochte families geïntroduceerd en staan vergelijkingen van de herinneringen – tussen generaties en families – aan de periode van dwangarbeid centraal. Hoofdstuk vier gaat over de invloed van het oorlogsverleden op het dagelijks leven van de drie generaties, met aandacht voor lichamelijke en psychische gevolgen, voor relaties, en voor identificatie en perspectieven op het leven en de maatschappij. Hoofdstuk vijf gaat specifiek over de betekenis van vrijheid en onvrijheid in relatie tot het oorlogsverleden en over het perspectief van drie generaties op de rol van herinnering en herdenken in de toekomst. In de conclusie wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvragen en gereflecteerd op de gebruikte theorieën en concepten. Er vindt reflectie plaats op implicaties voor herdenken en educatie en er worden lessen getrokken voor de volgende deelprojecten en ander vervolgonderzoek.

7. De vragen van het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’ gaan over 1) hoe herinnering aan de Tweede Wereldoorlog doorwerken in volgende generaties, 2) hoe collectieve omgang invloed heeft op de herinneringen die worden doorgegeven en 3) hoe herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in verschillende generaties zich verhouden tot opvattingen over en beleving van vrijheid.

2.1 Oral history interviews

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is in gesprekken met drie generaties gebruikgemaakt van *oral history*, oftewel mondelinge geschiedenis. Die vorm van onderzoek sluit aan bij het doel om inzicht te vergaren in hoe processen van herinnering plaatsvinden en hoe herdenkingen, of maatschappelijke herinneringspraktijken en vrijheid daarin ervaren worden. Die processen vinden, zoals gezegd, niet in een vacuüm plaats en moeten daarom begrepen worden in de context van de levenservaring en achtergrond van respondenten. Daartoe zijn er semigestructureerde interviews gehouden aan de hand van *topic lists* en open vragen, waarbij er zowel gevraagd is naar de oorlogservaringen als naar de verdere levensloop en achtergrond van meerdere generaties.

Bij de eerste generatie heeft de 75 jaar tussen de ervaringen en het interview effect gehad op de herinneringen. Daardoor zit er verschil tussen wat een directbetrokkene vlak na de oorlog zou hebben verteld en wat hij op zijn negentigste in een interview vertelt, al blijkt uit onderzoek dat er op latere leeftijd nog steeds een sterke relatie tussen de herinneringen en de ervaringen bestaat (Wagenaar & Groeneweg, 1990). Bij de tweede en derde generatie is ‘vervorming’ door overdracht waarschijnlijker, omdat ze de gebeurtenissen zelf niet hebben meegemaakt. Het gaat er in dit onderzoek echter niet om zo dichtbij als mogelijk bij de gebeurtenissen te komen, maar om de herinneringen en de intergenerationele processen daarin te onderzoeken. De vergelijkingen tussen de herinneringen helpen ons vooral begrijpen hoe er veranderingen plaatsvinden en hoe die in relatie staan tot collectief geheugen en maatschappelijke herinneringspraktijken.

Binnen dit onderzoek is ervoor gekozen de drie generaties door verschillende interviewers te laten interviewen. De interviewers hadden daardoor geen voorkennis over familieleden van andere generaties. Deze opzet voorkwam dat interviewers respondenten hielpen met geheugensteuntjes. De interviewers waren onbevagen en oprecht nieuwsgierig en hoefden niet naar de bekende weg te vragen. Uiteraard nemen interviewers alsnog hun ervaringen uit eerdere interviews of uit andere bronnen mee naar de volgende interviews en zou er een neiging kunnen bestaan om herinneringen van respondenten te begrijpen vanuit bestaande beelden over de Tweede Wereldoorlog. In dit onderzoek is dat ondervangen door, in de eerste plaats, zoveel mogelijk open vragen te stellen, en in de tweede plaats, door de interviewers van tevoren informatie te verschaffen over de diversiteit aan ervaringen van dwangarbeiders. Hierdoor waren ze zich ervan bewust dat ervaringen met dwangarbeid sterk konden variëren.

De interviews met de eerste generatie zijn al in een eerdere fase afgenomen (voor promotieonderzoek van Renske Krimp). De respondenten uit de tweede en derde generatie is gevraagd om zich niet voor te bereiden op het interview en om niet onderling de interviews te bespreken, totdat de drie respondenten binnen een familie waren geïnterviewd. Het is niet mogelijk geweest dat te controleren, maar de respondenten zeggen zich daaraan te hebben gehouden. Twee van de respondenten van de tweede generatie waren echter wel aanwezig bij het interview van de eerste generatie, dat enkele jaren eerder was afgenomen. Dezelfde respondenten en een derde respondent van de tweede generatie hebben het transcript van het eerste interview – ook enkele jaren voor hun eigen interview – gelezen. Ze weten daardoor waarschijnlijk meer dan wanneer dat niet het geval was geweest. We nemen dit mee in een reflectie in de conclusie.

2.2 Selectie: vijf families en drie generaties

Voor dit onderzoek zijn vijf families geselecteerd, uit een eerdere selectie van respondenten van de eerste generatie. De vijf mannen van de eerste generatie zijn in eerste instantie geïnterviewd voor een studie naar de herinnering aan dwangarbeid, waarvoor in totaal vijftig ex-dwangarbeiders zijn geïnterviewd (voor promotieonderzoek van Renske Krimp). Deze mannen zijn gevonden middels een uitgebreide zoektocht naar eerste generatie getuigen waarbij gezocht is via advertenties en oproepen in kranten en dagbladen, door het aanschrijven van woon- en zorgcentra voor ouderen, door te vragen in het netwerk van organisaties van oorlogsgetroffenen, zoals ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, de PUR en organisaties voor herdenkingen, en via via.

De vijf gesprekspartners voor dit onderzoek zijn gevonden door contact met de Stichting Dwangarbeiders Apeldoorn, door contact met de Stichting Dwangarbeiders Den Haag en drie anderen door initiatieven van de tweede generatie. Een dochter van een gesprekspartner stuurde een e-mail naar de onderzoeker na een bezoek aan het NIOD, waar ze had gehoord over het onderzoek naar dwangarbeid. Een zoon van een andere respondent reageerde op een aangekondigde lezing over dwangarbeid in het Verzetsmuseum Amsterdam en zocht daarop contact met de onderzoeker. Een dochter van een derde respondent nam om een andere reden contact op met het Duitsland Instituut (DIA) en het DIA nam vervolgens contact op met het Nationaal Comité 4 en 5 mei. De gesprekspartners zijn dus tweemaal aangemeld door een zoon of dochter, eenmaal gevonden door een tip van DIA en tweemaal gevonden omdat zij een herdenking van dwangarbeid bezochten (via de genoemde stichtingen).

In september 2021 is uit dit bestand van respondenten aan zeven mannen gevraagd om ook deel te nemen aan voorliggend onderzoek, als ook twee van hun familieleden. Twee mannen konden niet deelnemen vanwege gebrek aan twee opvolgende generaties. De keuze voor deze mannen is gemaakt met een afweging in geografische spreiding, spreiding van in welke fase van de oorlog de mannen zijn opgepakt, en daarmee samenhangend de kans dat ze in relatief redelijke of juist zwaardere omstandigheden de dwangarbeid moesten uitvoeren. Op deze manier hebben we een selectie van diverse ervaringen geprobeerd te bewerkstelligen. Er is uiteraard gekozen voor mannen met kinderen en kleinkinderen. Er is niet geselecteerd op sociaaleconomische achtergrond of andere achtergrondkenmerken. Uiteindelijk hebben binnen de tweede generatie vier vrouwen en één man deelgenomen en binnen de derde generatie drie vrouwen en twee mannen. Andere achtergrondkenmerken worden aan het begin van de resultaten besproken.

Bij de kinderen en kleinkinderen is er geselecteerd op basis van eigen interesse in het onderzoek. Een mogelijk zelfselectie-effect is dat kinderen en kleinkinderen die een sterkere band hebben met de eerste generatie respondent, of zich meer hebben verdiept in het onderwerp, eerder geneigd waren om mee te werken aan het onderzoek. In de conclusie zullen we kort op dit mogelijke effect reflecteren.

2.3 Operationalisering

De eerste generatie respondenten is geïnterviewd op basis van een *topic list*, waarin respondenten vooral werden uitgenodigd om te vertellen over hun levensgeschiedenis en specifiek over hun ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een aantal thema's dienden als check of verschillende onderdelen aan bod zouden komen, zoals: het moment van vertrek, de leefomstandigheden tijdens de periode van gedwongen arbeid, mogelijkheden voor vrije tijd, en ervaringen bij terugkomst naar Nederland. De tweede en derde generatie zijn geïnterviewd met vergelijkbare *topic lists*, aangevuld met specifiekere open vragen naar collectieve herdenking, ervaren invloed op zowel de eerste als de eigen generatie en de betekenis van vrijheid, aansluitend bij de onderzoeksvragen en thema's uit het geschetste theoretisch kader.

2.4 Verwerking onderzoeksmateriaal en ethische kwesties

Alle vijftien interviews zijn met toestemming van de respondenten opgenomen en getranscribeerd. De respondenten zijn van tevoren geïnformeerd over de doelstellingen van het onderzoek en hebben een toestemmingsverklaring getekend, waarin staat dat hun persoonskenmerken in het onderzoeksrapport zullen worden geanonimiseerd. We gebruiken in dit rapport dan ook pseudoniemen.

De interviewopnames verschilden in lengte. Daarbij was er verschil tussen de generaties. De interviews met de eerste generatie duurden gemiddeld het langst, met opnames van gemiddeld 2 uur en 16 minuten; de interviews met de tweede generatie waren gemiddeld 1 uur en 47 minuten; en die met de derde generatie 1 uur en 10 minuten. In de resultaten zullen we zien dat dat te maken kan hebben met de mate van detaillering van antwoorden.

2.5 Analysemethode

De transcripten zijn op interpretatieve wijze geanalyseerd door het vergelijken van ‘portretten’, door te coderen in kwalitatief dataverwerkingsprogramma QDA Miner en aan de hand van analysetabellen.

Als tussenstap in de analyse hebben de interviewers op basis van de transcripten portretten geschreven. Dit waren samenvattingen van de levensverhalen en herinneringen van de respondenten. De portretten hielpen om overzicht van de herinneringen te krijgen en zowel de families als de generaties te vergelijken. Op basis van de portretten is er een analyse-sessie gehouden waarin de betrokken onderzoekers hun observaties deelden. Op latere momenten zijn initiële bevindingen nogmaals gecommuniceerd en bediscussieerd. De vergelijkingen tussen observaties van onderzoekers zijn van grote waarde geweest voor het formuleren en controleren van bevindingen. De bevindingen zijn zo niet slechts subjectief door één onderzoeker gevormd, maar intersubjectief (in methodologische zin) gestaafd met observaties en interpretaties van meerdere onderzoekers.

Los daarvan zijn de transcripten gecodeerd in QDA Miner. Daarbij is gebruikgemaakt van centrale thema's (zoals: leefomstandigheden, ontvangst bij terugkomst, vrijheid en herdenking) en is er open gecodeerd, om zo open te staan voor onverwachte bevindingen. Bij het open coderen is bovendien gelet op het gebruik van taal en termen en het mogelijk vermijden van woorden of onderwerpen en zo gelet op impliciete betekenissen (Portelli, 2002). Bij onduidelijkheden is er soms teruggeluisterd naar de opnames, omdat de transcripten onduidelijkheden bevatten door bijvoorbeeld de fonetische notitie van Duitse termen of plaatsnamen. Om meer overzicht te krijgen zijn er bovendien analysetabellen gemaakt, wat het makkelijker maakte om specifieke thema's waarover was verteld in verschillende generaties naast elkaar te lezen.

De resultaten die in de volgende hoofdstukken aan bod komen, laten zien dat het in dit onderzoek gaat om een complex web van individuele en collectieve herinneringen die aan elkaar verbonden zijn, maar waar ook disconnectie plaatsvindt tussen de generaties. Door het lage aantal respondenten zijn de bevindingen niet direct te generaliseren naar een grotere groep; de theoretische inzichten kunnen wel gebruikt worden om andere ervaringen van oorlogsgetroffenen in hun eigen context te begrijpen.

3.1 Introductie van vijf families en drie generaties

De vijf bij dit onderzoek betrokken families delen in zekere zin een geschiedenis, maar zijn ook divers in hun ervaringen en achtergrond. Om de gepresenteerde resultaten beter in de context te begrijpen, bieden we een korte introductie van de families en hun ervaringen. De families komen op volgorde van moment van vertrek naar het ‘Derde Rijk’ aan bod. Het moment van vertrek is relevant vanwege de ontwikkelingen die tijdens de oorlogsperiode plaatsvonden. De Duitse bezetter paste tussen het begin van de oorlog tot aan 1945 steeds repressievere dwangmiddelen toe, beginnend met dreiging van het inhouden van werkloosheidsuitkeringen en vanaf 1944 eindigend met razzia’s waarbij er op vluchtenden geschoten werd. Daarnaast rekten ze de leeftijdscategorieën op. In 1943 ging het om mannelijke burgers tussen de 18 en 35 jaar en het eindigde vanaf eind 1944 in alle mannen vanaf 16 jaar, waarbij er tijdens razzia’s verschillende bovengrenzen van rond de 40 à 45 jaar gehanteerd werden. Essentiële beroepen werden uitgezonderd, maar ook daarin vond toenemende beperking plaats. De redenen voor het naziregime om mannen tot arbeid te verplichten, verschoof van het vervullen van taken waarvoor geen Duitse mannen meer beschikbaar waren – zij dienden in het Duitse leger – naar het wegnemen van de mannelijke (stedelijke) bevolking waarvan gevreesd werd dat die zich zou kunnen aansluiten bij het oprukkende geallieerde leger (Seijs, 1966; Volder, 1996).

Behalve de situatie en het moment van vertrek en de opleidings- of werkachtergronden, wordt voor iedere familie de plaats van dwangarbeid en het geboortjaar vermeld. De namen zijn pseudoniemen.

3.1.1 Familie A: Cees (1923), Thea (1958) en Suzanne (1989); Witten-Annen (Ruhrgebied Duitsland); voorjaar 1943 tot mei 1945

Cees komt uit een dorp in het zuidwesten van Overijssel. Zijn vaders familie heeft er een kleine boerderij. Zijn vader werkt als uitbener bij een vleesverwerkend bedrijf en en als Cees veertien wordt, moet hij van school en ook “naar de fabriek” om geld te verdienen.

In 1943, als hij negentien is, komt de oproep om in Duitsland te gaan werken. Niet gaan, kan gevolgen hebben voor andere mannen in de familie, maar er komt zeker ook een gevoel van avontuur bij kijken. In de woorden van Cees: hij en zijn vrienden “vinden het prachtig”. Hij neemt in zijn koffer voetbalschoenen mee en vertrekt met een groepje naar een naburig dorp om gekeurd te worden. Daar worden ze met vrachtauto’s naar Witten-Annen, in het Ruhrgebied, gereden. Hij moet er twaalf uur per dag onderdelen van vliegtuigen poetsen; de ene week overdag, de week erop ’s nachts.

Na de oorlog klimt hij op tot accountant in hetzelfde bedrijf als waar hij voor de oorlog werkte. Met zijn vrouw, afkomstig uit een dorp in de buurt en dochter van de dorpsmit, krijgt hij drie dochters, waarvan er twee onderwijzer worden en de derde loopbaanbegeleider. Dochter Thea is behalve onderwijzer ook kunstenaar. Zij krijgt twee kinderen. De jongste, Suzanne, is opgeleid tot GGZ-psycholoog. Zowel Thea als Suzanne noemen Cees een introvert die zijn tijd in Duitsland heeft verwerkt door middel van het vertellen en opschrijven van zijn ervaringen, zowel anekdotes als minder fraaie herinneringen. Bij het vertellen gaat hij vooral in op avontuurlijke anekdotes en minder op de moeilijke ervaringen.

3.1.2 Familie B: Herman (1924), Willem (1967), Victor (1998); Oberhausen (Ruhrgebied Duitsland); juli 1943 tot april 1945

Herman is geboren in Twente in een gezin met vader, moeder en een oudere zus. Hij beschrijft die tijd als een “andere wereld”: een tijd van gaslampen, beren die met de ketting door de neus door de Arnhemse straten gaan en een arbeidersgezin dat “zo rood als de Pieten” is. Ze leiden een sober, enigszins zwervend bestaan. Het gezin moet veel verhuizen voor het werk van vader bij de spoorwegen. Zijn moeder overlijdt als hij vier is; vader hertrouwt en krijgt nog een zoon. In de oorlog overlijdt ook zijn vader; het overgebleven gezin verhuist naar Arnhem, waar zijn stiefmoeder familie heeft. Herman kan goed leren, heeft vooral een talenknobbel, en krijgt een goede baan als kantoorklerk – hij noemt het “kantoorpikkie” – bij een verzekeringsmaatschappij. Via het arbeidsbureau krijgt hij oproepen om in Duitsland te werken. De eerste twee oproepen kan hij via “een goede ambtenaar” negeren, maar uiteindelijk moet hij van een andere ambtenaar toch. Hij komt terecht in Oberhausen, eerst in een soort herberg, later in een barakkenkamp en uiteindelijk “bij burgers thuis”. Dat laatste komt doordat hij, door beheersing van het Duits, niet in de staalfabriek zelf hoeft te werken, maar op kantoor terecht komt. In de barakken hebben de mannen last van luizen, en mensen op kantoor willen niet dat die via Herman op hen overspringen. Na de bevrijding van het kamp biedt Herman de Amerikanen aan om als tolk voor ze te werken, waardoor hij langer in Duitsland blijft.

Terug in Nederland werkt hij zich op en wordt hij uiteindelijk hoofd van de huisvesting van werknemers van een grote multinational. Hij trouwt en krijgt twee zoons. Een van de zoons, Willem, wordt historicus – Herman noemt hem “museumfreak”. Willem begint, als Herman al in de tachtig is, vragen te stellen over de oorlogsgeschiedenis van zijn vader. De oudste zoon van Willem, Victor, is werkzaam in de evenementenbranche. Hij heeft een goede band met zijn opa en hoort af en toe iets van zijn opa over het verleden, maar merkt ook dat Herman het moeilijk vindt om over die periode te vertellen.

3.1.3 Familie C: Hendrik (1927), Marloes (1958), Louise (1991); Chemnitz; 21 november 1944 - februari 1945

Hendrik komt uit een Haags gezin dat leeft in armoede. Het gezin lijdt regelmatig honger. Zijn katholieke moeder scheidt van zijn vader vanwege mishandeling van zowel haar kinderen als haarzelf. Ze neemt haar intrek boven een café en hertrouwt met een man die net als Hendriks biologische vader veel drinkt. Met hem krijgt ze nog twee kinderen. Hendrik is zeventien als hij en zijn stiefvader op 21 november 1944 met 10.000 andere mannen tijdens een razzia worden opgepakt. De Duitsers selecteren daaruit een groep jongere mannen die per trein naar Chemnitz in het oosten van Duitsland gaan. Daar werkt Hendrik voor een autofabriek die tijdens de oorlog luchtdoelgeschut maakt. De leefomstandigheden zijn erbarmelijk en onderling zijn de kampbewoners “hard” tegen elkaar. Na een bombardement op het kamp, dat een grote groep Nederlanders door een gebrekkige schuilkelder niet overleeft, weten ze met een groep van vier weg te komen en beginnen ze een tocht terug naar Nederland.

Na de oorlog werkt Hendrik op een werkplaats voor technische apparatuur waar hij zijn echtgenote ontmoet. Met haar krijgt hij twee dochters. Jongste dochter Marloes is opgeleid als fotografe, werkt in die hoedanigheid bij de politie, maar kiest later voor een baan in de kinderopvang. Zij krijgt drie kinderen. De oudste, Louise, is lerares biologie op een middelbare school. Het verleden van haar grootvader houdt haar en haar moeder erg bezig.

3.1.4 Familie D: Thomas (1927), Saskia (1958), Naomi (1995); Rees; 2 december 1944 - januari 1945

Thomas komt uit een rijke familie, met geld dat verdiend werd met plantages in Nederlands-Indië (volgens dochter Saskia). Thomas zelf vertelt dat zijn vader bij het Kröller-Müller Museum werkte. Het gezin

woont eerst in een grote witte boerderij in Schaarsbergen en wanneer twee oudere zussen naar de HBS gaan, verhuist het gezin mee naar Arnhem. Daar wonen ze in een groot huis dat tijdens de oorlog door de Duitsers wordt ingenomen. Ze worden daarop “geplaatst” binnen twee gezinnen in Apeldoorn. Daar probeert Thomas zich tijdens een razzia met zijn ouders te verschuilen in ondergrondse slaapplekken, maar een buurvrouw verradt hen. Met een grote groep andere mannen wordt de zeventienjarige Thomas bijeengedreven op het marktplein. Hij komt in een kamp in Rees terecht, vlak over de Duitse grens. Daar moet hij tankvallen graven, kuilen die oprukkende tanks van de geallieerden moeten tegenhouden. Het lukt hem uiteindelijk om te vluchten en hij duikt in Nederland onder.

Terug in Nederland moet hij al gauw voor zijn dienstplicht naar Nederlands-Indië, waar hij anderhalf jaar is. Daarna ontwikkelt hij zich tot grafisch ontwerper en ontwerpt hij voor een groot levensmiddelenbedrijf. Hij krijgt een zoon en een dochter, die (vooral tijdens hun jeugd) beiden last van medische aandoeningen hebben. Dochter Saskia werkt bij de politie. Zij trouwt en krijgt een dochter. Als dochter Naomi vier is, overlijdt de man van Saskia, Naomi’s vader. De familie, inclusief Thomas, vormt een hechte band en ze zien elkaar vaak. Saskia begeleidt haar vader in zijn laatste jaren regelmatig naar herdenkingen en ook Naomi gaat soms mee.

3.1.5 Familie E: Samuel (1926), Hanna (1960), Bram (1984); Maria Ellend (Oostenrijk); 14 januari 1945 - 6 april 1945

Samuel werkt als jonge man bij een bakkersbedrijf in Utrecht. Na zijn achttiende verjaardag duikt hij onder op een boerderij omdat “algemeen bekend” is dat je kans loopt om voor dwangarbeid naar Duitsland gestuurd te worden. Duitse soldaten vinden hem bij toeval wanneer ze bij het gezin langskomen om een paard te vorderen. Als de soldaten aankloppen, vlucht hij naar buiten en loopt tegen een andere Duitse soldaat aan. Ze brengen hem naar een verzamelpunt in concertzaal Tivoli. De volgende dag wordt hij op de trein gezet met één stuk brood en een stuk kaas voor de hele reis. De reis duurt vijf dagen en uiteindelijk komt hij met een groep van ongeveer tien Nederlanders aan in een kleine plaats nabij Wenen. Daar moeten ze een stuk spoor sneeuwvrij houden en repareren na bombardementen. Als het gebied door de Russen wordt overgenomen, moet hij eerst naar het oosten om in Odessa een boot naar Marseille te nemen.

Terug in Nederland krijgt Samuel twaalf kinderen, waarvan dochter Hanna de zevende is. Naast zijn werk als bakker is Samuel actief als ouderling voor de gereformeerde kerk en Hanna ziet haar vader weinig. Hanna doet de mavo, werkt als receptioniste, trouwt en krijgt vier kinderen. Voor het werk van haar man, leraar Frans op een gereformeerde school, verhuizen ze naar de omgeving van Rotterdam. Haar oudste zoon, Bram, werkt via een omweg aan opleidingen als makelaar. Hij heeft leukemie en heeft daardoor veel te maken met medische zorg. Hij heeft een goede band met zijn opa. Vanaf ongeveer zijn tachtigste is opa Samuel actiever bezig met zijn herinneringen door ze op te schrijven als korte teksten op de computer. Hij stuurt deze per e-mail naar de familie, onder andere over de oorlog. De man van Hanna en vader van Bram bundelt de herinneringen in twee boeken.

Samengevat gaat het om een diverse groep respondenten waarvan de directbetrokkenen, de eerste generatie, zeventien tot negentien waren toen zij vertrokken. Twee waren al in 1943 naar Duitsland vertrokken en waren achttien en negentien, twee zijn eind 1944 op hun zeventiende bij een razzia opgepakt en de laatste is in januari 1945 op zijn achttiende tewerkgesteld. De leeftijd van de tweede generatie respondenten is tijdens het interview rond de zestig, op Willem na, die tien jaar jonger is. De respondenten van de derde generatie ligt tussen de 26 en 37. Doordat de mannen van de eerste generatie in de afgelopen vier jaar zijn geïnterviewd, gaat het om mannen die relatief jong waren tijdens de Tweede Wereldoorlog. De leeftijd van

de jongste twee illustreert hoe de bezetters steeds jongere jongens oppakten voor dwangarbeid.

De introducties laten verder zien dat het gaat om families met een verschillende sociaaleconomische achtergrond: zowel families met een arbeidersachtergrond, als lagere en hogere middenklasse families. Dit illustreert hoe de Duitse bezetter daar geen onderscheid in maakte. Daarbij is het belangrijk aan te merken dat met meer middelen en grotere huizen (dat geldt ook voor het platteland) het makkelijker was om onder te duiken en dat bepaalde beroepen werden uitgezonderd voor dwangarbeid, bijvoorbeeld rijksambtenaren en geestelijken (Volder, 1996, p.33).

Ten slotte is te zien dat respondenten uit verschillende delen van Nederland komen, zowel stedelijke als rurale gebieden (hier is binnen dit onderzoek op geselecteerd). In een aantal steden (Den Haag, Rotterdam, Utrecht) zijn grootschalige razzia's gehouden, maar ook mannen uit rurale gebieden werden opgeroepen en gedwongen om in Duitsland te werken.

3.2 Verandering in herinnering in drie generaties

De meest opvallende bevinding, wellicht niet onverwacht, is dat herinneringen in de tweede en derde generatie minder gedetailleerd worden. De vertelde ervaringen worden steeds globaler, raken gefragmenteerd en komen steeds minder overeen met die van de eerste. Vooral in de derde generatie zien we dat elementen feitelijk niet meer kloppen met de getuigenissen van de eerste. Tegelijk zien we een zekere filtering en een verandering van metanarratief: de kinderen en kleinkinderen benadrukken slachtofferschap en laten avontuurlijke, prettiger anekdotes en soms ook een zekere morele complexiteit weg.

De voorbeelden in deze paragraaf, die deze bevindingen illustreren, zijn zo weergegeven dat ze een zekere chronologie laten zien: om te beginnen het vervoer naar het 'Derde Rijk', daarna de leef- en werkomstandigheden, eindigend met de bevrijding of ontsnapping en de terugtocht. Op deze manier worden niet alleen de herinneringen tussen generaties vergeleken, maar krijgt de lezer ook een indruk van de diversiteit aan ervaringen van de families.

3.2.1 Van gedetailleerd en vloeiend naar gefragmenteerd en globaal

De detaillering neemt af van de eerste, naar de tweede en nog verder naar de derde generatie. Deze observatie hangt wel af van de mate waarin respondenten actief met de herinneringen bezig zijn geweest. Sommige respondenten van de tweede en derde generatie hoorden regelmatig verhalen van hun vader of grootvader, of vroegen daar zelf naar (daarover meer in hoofdstuk 4). Evengoed tonen zij minder detail dan de eerste generatie. Een vergelijkbare intergenerationele ontwikkeling betreft de mate van zekerheid over de herinneringen. Voor de eerste generatie gaat het om herinneringen van meer dan 75 jaar geleden. Toch vertellen ze over het algemeen met stelligheid over hun ervaringen. Bij de tweede generatie is die stelligheid minder aanwezig en bij de derde neemt dat nog verder af. Bovendien is er bij de tweede en derde generatie meer fragmentatie van de herinneringen. Ze vertellen de gebeurtenissen minder op een chronologische manier en voegen herinneringen meer samen.

Het volgende voorbeeld over het vervoer van Thomas (familie D) naar Rees illustreert de drie verschillen: minder detail, minder zekerheid en fragmentatie. Om het rapport enigszins beknopt te houden is het citaat van de eerste generatie respondent, Thomas, ingekort.

...op een gegeven ogenblik moesten we 's avonds gaan lopen en toen zijn we via straten in Apeldoorn gekomen naar een school. En vanuit de school naar het station en vanuit het station rechtstreeks in zo'n oud treintje. Dat treintje dat was een trein die nu nog loopt van Apeldoorn naar Loenen, van die

treintjes. Dat soort treinen waren toen, en daar werden we in een beestenwagen gestopt. Dus je hebt van die beestenwagens of vrachtwagens of in ieder geval met die zijdeuren, die schuiven ze open, beesten gaan erin of goederen gaan erin, wij gingen er ook in en je werd op een gegeven moment werd je nog aangedrukt ook met een knie van je moet opschieten, je moet ook naar binnen. En nou ja toen werden de deuren dicht gemaakt, hebben ze een balk aan de buitenkant aangebracht, [...] Ik ben toen naar Zevenaar gegaan, we hebben in de sigarettenfabriek gelegen. En toen kreeg je een scheiding van jongere mensen en ouderen. En dan weet ik niet precies meer de leeftijd, maar ik weet dat ik dus bij de jongeren hoorde en moest gaan lopen. En de ouderen die gingen dus verder en wij moesten lopen. En we zijn gaan lopen, ik geloof dat het 47 kilometer is van Zevenaar naar Rees. Het vroom, het was koud, iets van 15, 20 graden vriezen. En we zijn dus gaan lopen en dat lopen was ook niet gezellig want niet lopen: stokslagen. Dus toen begon ik eigenlijk al te denken van er zit iets niet goed (Thomas, 1^e generatie, familie D).

Thomas beschrijft de treinen waar hij mee vervoerd werd alsof hij ze nog voor zich ziet. Het meeste van wat hij zich herinnert, vertelt hij met stelligheid. Over de leeftijdscategorie van selectie is hij niet meer helemaal zeker: “ik weet niet precies meer de leeftijd” en hij houdt een zekere slag om de arm wat betreft de afstand tussen Zevenaar en Rees: “Ik geloof 47 kilometer”. Opvallend in dit citaat is verder de typering van de trein als een “beestenwagen”, het noemen van de stokslagen en de kou en het typeren van het moment als: “toen begon ik eigenlijk al te denken van er zit iets niet goed”. Het karakteriseert de ervaring als een onmenselijke en wrede situatie en een voorbode van erger wat nog gaat komen.

Ter vergelijking, dochter Saskia vertelt het volgende over het vervoer naar Rees: “Ze zijn vanuit die razzia, zijn ze toen in veewagens gestopt in de trein en die trein is toen ook nog beschoten, geloof ik. Ze zijn toen in de veewagens gestopt naar dat kamp.” Saskia vertelt vervolgens verder over het kamp en later in het interview komt ze terug op het moment van oppakken en het vervoer:

Je staat daar in je eentje, je wordt weggevoerd van je ouders, je wordt in een trein gestopt en je hebt geen idee waar je heengaat, je hebt niks gedaan en dan kom je in zo’n barak [ze vertelt tussendoor weer meer over het kamp, IvH] ...dat ze allemaal samengedrongen werden in Apeldoorn, op het marktplein. En dat je geen idee hebt, geen idee wat er gaat gebeuren. Of je überhaupt nog terugkomt, of je je ouders nog terugziet (Saskia, 2^e generatie).

De citaten van Saskia laten minder detail zien: het soort trein, het aantal treinen, de selectieprocedure, het eind lopen, de stokslagen; dat soort details vallen weg. Met het narratief over het samengedrongen worden op het marktplein en het vervoer in veewagens geeft ze echter, net als haar vader, een mensonterende situatie weer. Het globale verhaal en de mensonterende karakterisering wordt dus wel doorgegeven. Ze drukt haar waardering van het moment echter explicieter uit: er vindt dramatisering plaats met adjectieven, in plaats van met beschrijvingen. Saskia is bovendien minder zeker van wat ze vertelt (in het eerste, korte citaat) en ze voegt meer samen. De samenvoegingen vormen de gebeurtenissen meer tot één geheel, in plaats van een chronologische opeenvolging van ervaringen. Ze zegt dat de trein “geloof ik” beschoten is. Het beschieten van de trein noemt haar vader ook (niet in bovenstaand citaat). Hij vertelt echter dat een andere trein naar Rees was beschoten en dat hij dit na de oorlog heeft gehoord.

Kleindochter Naomi vertelt ook over het vervoer van haar grootvader naar Rees:

Naomi: Hij is opgepakt. Als ik het me goed herinner als 17-jarige jongen. Vreselijk.

- Interviewer: En waar was dat? Waar woonde hij?
- Naomi: Oh... wat erg. Sorry, dat ben ik even kwijt. De plaats weet ik niet meer.
- Interviewer: Maakt niet uit hoor. Wat heeft hij daarover verteld? Hoe is hij vervoerd?
- Naomi: Ik probeer om het goed te herinneren, maar veel dingen zijn op de achtergrond geraakt. Volgens mij is hij in een trein afgevoerd naar kamp Rees in Duitsland. Ik dacht dat het kamp genoemd was naar de plaats waar het staat dus in het plaatsje Rees.

Dit fragment laat een globalere beschrijving zien en toont meer onzekerheid van kennis over hetgeen gebeurd is. De woonplaats van grootvader tijdens de oorlog is niet meer bekend, de plaats van het kamp wel. Daar is ze met haar moeder en grootvader naar terug geweest en dat heeft veel indruk op haar gemaakt (daarover later meer). Ook hier wordt wél doorgegeven dat het om mensonterende omstandigheden gaat, in dit geval met termen als “vreselijk” en “afgevoerd”. Hoe dat is gebeurd en op welke manier het vreselijk was, valt echter weg. Aanvullend noemen alle drie de leeftijd van Thomas in relatie tot wat er gebeurt (Saskia doet dat elders in het interview), en het onbekende wat staat te gebeuren. Dit drukt met name de ervaring van onrecht uit over het oppakken van *jonge mannen*.

Voor de andere families geldt dezelfde verandering naar minder detail, meer onzekerheid en minder accuraatheid, vooral bij de derde generatie. In één interview verandert het land waar dwangarbeid plaatsvond van Oostenrijk naar Rusland (in dit geval met een zekere stelligheid). Grootvader Samuel vertelt dat hij in Oostenrijk had gewerkt en via Odessa (in de toenmalige Sovjet-Unie) was teruggereisd naar Nederland (met een schip van Odessa naar Marseille). Kleinzoen Bram heeft van de verblijfplaats Rusland gemaakt en dus elementen van herinneringen door elkaar gehaald.

Als vergelijking tussen de families: het vervoer naar werkkampen of een andere vorm van verblijf gebeurde niet bij iedereen op dezelfde hardhandige wijze. Dat gold wel voor Hendrik (familie C). Hendrik werd eerst per rijnaak van Den Haag naar Amsterdam gebracht en van Amsterdam naar Kampen en vervolgens met een trein naar Chemnitz. Op de treeplanken van de trein stonden soldaten die mannen doodschoten die door het raam probeerden te vluchten. “Dan klommen zij uit het raam, en dat vonden wij al stom, terwijl die gasten op die treeplanken stonden, en dat schoten die agenten zo die, nee, militairen dan, schoten ze gelijk dood.” Samuel (familie E) was, na te zijn opgepakt bij een vluchtpoging vanuit een onderduikadres, vijf dagen onderweg naar Oostenrijk, met een “gewone trein”. Cees (familie A), die voor het “avontuur” ging, werd met een vrachtauto naar het Duitse Soest gebracht. Op dat moment was hij toch wel bang wat hem zou overkomen, maar de situatie viel hem daar mee. Vanuit Soest werd hij weer “met vrachtauto’s” naar Witten-Annen gebracht. Herman (familie B) werd met een groep van “ongeveer tien man” onder begeleiding van een Duitse soldaat naar de grens met Duitsland gebracht en kon daarna onbewaakt – maar verplicht – verder naar zijn bestemming.

De tweede en derde generatie weten minder specifiek de vervoersmiddelen en plaatsen te noemen. De kinderen van Hendrik en Thomas noemen de beschietingen van treinen, of het schieten op vluchtenden. De derde generatie vertelt daar niet meer over.

Naast het wegvallen van plaatsnamen, vervoersmiddelen en beschietingen, zijn ook herinneringen over leef- en werkomstandigheden en contacten met anderen bij de tweede en derde generatie gefragmenteerd of voegen zij ook daarin soms verschillende elementen samen.

De eerste generatie weet in detail barakken te omschrijven en geeft levendige beschrijvingen van de kou: Herman (familie B) had een lampetkan die iedere ochtend “een blok ijs” was, Thomas (familie D) vertelt over hoe hij de eerste nacht sliep in een loods van een dakpannenfabriek zonder muren:

Die loods die was lang en niet zo breed, maar daar kon je vier, drie rijen van maken. Een rij aan de ene kant van de muur en een rij aan de andere kant langs de muur. En een rij in het midden. En zo lag je naast elkaar op de grond op stro. En je had niks (...) Toen kregen we wel nog een dekentje. En toen heb ik aan de buitenkant gelegen, in de wind. Het vroom, het sneeuwde en ik werd 's morgens wakker en het enige wat ik zag waren mijn voeten maar voor de rest lag ik in de sneeuw. Ja u hoort wat hoor! Ik bedoel als u ervan wilt weten dan vertel ik het. (Thomas, 1^e generatie, familie D)

Zo precies vertellen zowel dochter en kleindochter het niet. Wel dat het koud was: dochter Saskia vertelt bijvoorbeeld dat de sneeuw door het dak dwarrelde, maar niet dat hij de eerste dag bijna buiten lag.

Dat ze weinig voedsel kregen is meestal bekend bij de drie generaties. Alleen bij Samuel (familie E) was dit minder een probleem en dat vertelt zijn dochter Hanna ook, weer met een zekere slag om de arm: "het was denk ik genoeg, maar dat was het dan ook." Kleinzoon Bram vertelt dat hij zich een foto van zijn opa herinnert van vlak na de oorlog, waarop te zien is dat hij mager is. Hij maakt hieruit op dat hij niet veel te eten kreeg, maar hij weet het niet zeker. Na het vertellen over de foto, voegt hij toe: "Het is geen vetpot geweest, zeg maar. Dat is echt mijn gevoel, ik heb daar geen verhaal bij." Zijn opa had aan het eind van de oorlog, tijdens de terugtocht via Odessa, dysenterie (dat vertellen hijzelf en zijn dochter Hanna), wat ook voor vermagering kan hebben gezorgd. Hij vertelde zelf – vergelijkbaar met zijn dochter – dat het eten geen luxe maar wel in orde was omdat hij zelf met bonnen en geld eten mocht halen, maar dat de soep naarmate de oorlog vorderde "steeds een beetje dunner" werd.

Herman en Willem (eerste en tweede generatie, familie B) vertellen over de "Goldfischesuppe" (Willem) die ze kregen. In de woorden van Herman zelf: "Het enige wat we aten dat was soep, soep, soep. Kartoffelsoep, Karottensoep, koolsoep, alleen maar soep. Het was geen soep, het was water met een blad erin, het was water met een ui, water met een aardappel, het was geen eten." Kleinzoon Victor is niet op de hoogte van de honger en vertelt dat hij "gelooft" (dus weer niet met zekerheid) dat hij "gewoon genoeg" te eten had.

Onderling was tussen de dwangarbeiders over het algemeen een zeker kameraadschap, maar er werd ook onderling gestolen vanwege de honger en de kou. Vooral Hendrik (familie C) heeft ervaren dat onderlinge verhoudingen erg "hard" waren. Naast voedsel werden bij hem de planken waarop men sliep gestolen om in de kachel op te stoken, en zelfs een jongen met wie hij het meest optrok zag hij uit de soepkom eten die de jongen voor Hendrik was gaan halen omdat hij ziek was.

Duitsers werden over het algemeen gevreesd. Thomas, Herman, Hendrik en Cees vertellen aanvullend over "goede Duitsers" (bij de eerste twee gaat het om een vrouw) waar ze een eerlijk gesprek mee konden voeren, die hen eten gaven of alleen al omdat ze een empathische blik toewierpen. In de tweede generatie worden deze ervaringen nog verteld, maar bij de derde generatie niet meer.

Willem (tweede generatie, familie B) lijkt in zijn narratief over een "goede Duitser" wel het een en ander door elkaar te halen. Zo vertelt Herman zelf dat hij contact had met een vrouw in een schuilkelder. Hij deelde met haar zijn kritiek op Duitsland en zij was het ermee eens dat "een heleboel dingen fout waren" al vond zij wel dat Duitsland moest winnen: "dat is de enige Duitser waarmee ik open gesprekken heb gevoerd". Los daarvan had hij onderdak bij een Duitse hospita, met wie vooral zijn huisgenoot een goede band had. Zoon Willem voegt deze personen samen en vertelt dat zijn vader goed "filosofisch contact" met de hospita had en hij vraagt zich af of daar niet een amoureuze kant aan zat.

Aan de herinneringen van de tweede en derde generatie kunnen we terugzien dat gebeurtenissen als aparte anekdotes zijn verteld, waardoor ook de volgorde niet altijd duidelijk is en waardoor elementen door elkaar worden gehaald. De gefragmenteerde herinneringen zouden we sleutelherinneringen kunnen noemen, losse verhalen die als belangrijk (*key*) ervaren worden en die tijdens het vertellen soms een

sleutel geven tot meer herinneringen, maar waarbij de volgorde en hoe het een leidt tot het andere onzeker blijft en niet altijd overeenkomt met wat de eerste generatie vertelt. De sleutelherinneringen zijn soms herinneringen die herhaaldelijk door de betrokkene zijn verteld aan de tweede of derde generatie. Het zijn ook herinneringen die indruk maken – bijvoorbeeld het beschoten worden, of contact hebben met een vrouw.

Dat de herinneringen van de eerste generatie zo gedetailleerd zijn, kan komen doordat de gebeurtenissen van dwangarbeid plaatsvonden tijdens een belangrijke levensfase¹. Het is bekend dat herinneringen aan gebeurtenissen tijdens de jeugd meer indruk maken. Ook is bekend dat die herinneringen in een latere levensfase op levendige wijze terugkeren, wat wel het *reminiscentie-effect* wordt genoemd (Rathbone, Moulin & Conway, 2008). Het verlies van detail in de andere generaties is niet verrassend aangezien het voor de tweede en derde generatie gaat om herinneringen van gebeurtenissen die iemand anders heeft meegemaakt. De verdere vermindering van detail en accuratie van de tweede naar de derde generatie, kan komen doordat de tweede generatie meer tijd met hun vader heeft doorgebracht dan de derde met hun opa. (Het wel en niet praten tijdens de jeugd van de kinderen en kleinkinderen wordt besproken in hoofdstuk vier). We zien echter, vanuit het perspectief van de tweede en derde generatie ook andere mogelijke oorzaken, zoals het 'filteren' van nare verhalen voor vooral de derde generatie. In de volgende paragraaf duiken we dieper in dit proces, met name het schijnbaar tegenstrijdige proces van filtering van narigheden en meer nadruk leggen op het vertellen van die narigheden.

3.2.2 Filter-paradox: filtering en doorsijpelen van narigheden

Nare omstandigheden, kou, honger, lange werkdagen, wrede straffen, angst voor en ervaringen met bombardementen maken deel uit van de narratieven van alle respondenten. Bij de eerste generatie zit er echter meer tekening in. Zij beschrijven ze gedetailleerd en vullen aan met positieve ervaringen. Bij Cees hebben positieve ervaringen zelfs de boventoon. Bij de tweede generatie, en nog meer bij de derde, verdwijnen positieve kanten naar de achtergrond en komen de negatieve kanten, op een globalere wijze, meer naar voren. In zekere zin is dit paradoxaal, als je weet dat de eerste generatie juist de naaste ervaringen voor hun familie verzwijgt: “ik heb haar niet lastiggevallen” (Herman over verzwijgen van ervaringen voor zijn vrouw). Ook de kinderen en kleinkinderen ervaren dat ze “gefilterde info” (Naomi, 3^e generatie, familie D) krijgen en herkennen de neiging om kinderen niet te willen “belasten” (Marloes en Saskia, beide 2^e generatie, familie C en D).

Cees, Herman en Samuel hadden relatief gezien de meeste vrijheden tijdens de tewerkstelling (families A, B en E) en vertellen tijdens het interview ook anekdotes die positiever waren. Samuel en Herman verbleven (deels) niet in een barakkenkamp. Herman verbleef aan het begin in een herberg en aan het einde bij een hospita. Hij mocht een barakkenkamp verlaten, omdat ze op het kantoor waar hij werkte bang waren dat hij hoofdluis zou overbrengen. Samuel verbleef met een groep Nederlanders, zonder bewaking, in een verlaten stationsgebouw (zijn dochter Hanna: “volgens mij zaten in de buurt wel Duitsers (...) plus er ligt drie meter hoog sneeuw”). Cees, Herman en Samuel hadden op zondag vrij. Ze konden bijvoorbeeld een wandeling maken. Van maandag tot en met zaterdag liepen ze gingen zelfstandig naar de fabriek of een andere werkplek, in tegenstelling tot Russische dwangarbeidsters: “Maar de Russische meisjes die moesten allemaal gearmd, in rijen, moesten ze naar die fabriek. Nee, die werden veel strenger behandeld dan wij.” (Cees).

Herman is twee keer naar de opera geweest, wat eigenlijk als “Ausländer” niet mocht en een “rib uit

1. We hebben binnen dit onderzoek echter geen vergelijkingen gemaakt met herinneringen aan andere perioden uit het leven. Ook hebben we geen narratieven van oudere respondenten over dezelfde periode in andere fases van het leven.

[zijn] lijf” was. Voor hem was het van groot belang: “dat was wel een stukje waardoor je in leven bleef”. Vergeleken met ervaringen van directbetrokkenen uit de familie C en D gaat het hier om een relatief geprivilegieerde betekenis van ‘in leven blijven’. Samuel kon met zijn groep zelfstandig in Wenen inkopen doen om zelf eten te koken, maar vanwege bombardementen op Wenen deden ze dat op een gegeven moment niet meer. Voor Cees en Herman waren er mogelijkheden tot verlof. Herman is in de zomer van 1944 “een paar keer” naar huis geweest. Dat heeft hij gedaan door op kantoor op illegale wijze ervoor te zorgen dat hij een grenspas kreeg; iets wat hij ook voor anderen heeft gedaan. Hoe dat precies ging is niet helemaal duidelijk, behalve dat het hielp dat hij toegang had tot een typemachine: “ik heb vele van die formuliertjes getikt in de stiekeme uurtjes.” Cees mocht binnen Duitsland op verlof en heeft toen met een kameraad geprobeerd naar Nederland te vluchten, wat niet is gelukt. Ze werden aan de grens opgepakt en teruggestuurd naar het kamp. Door omkoping van een soldaat (met bonnen) konden ze doen alsof ze zelfstandig terug waren gekomen en voorkwamen ze op die manier straf.

Een ander positief element voor Cees was het werk zelf. Hij vond het handwerk met machines in de metaalindustrie, ondanks de lange dagen (twaalf uur, regelmatig ook ’s nachts) leuk en leerzaam en vertelt daar nog levendig over. Dat geldt ook voor het contact met collega-dwangarbeiders:

Er waren toen ook Russische meisjes, en daar maakten we als jonge jongens natuurlijk allemaal gekheid mee. En toen vroeg ik aan die Rus, want die verstond geen Duits haast hoor, want die was een krijgsgevangene. En ik zeg: “Als ik een meisje wil kussen, hoe moet ik dat in het Russisch zeggen?”. En toen zegt hij tegen mij: “potseluy menya v zadnitzu”. Ik denk: “Ah, dat is goed. Want ik wist: “pochemu” is “waarom”. Dus ik kwam weer met die Tanja in aanraking, ik heb er een mooie foto van. Maar we hadden geen verkering of zo, die herstelde mijn kleding en zo. Hè? En ik zeg tegen Tanja: “Potseluy menya v zadnitzu”, en ze werd boos. Ik zeg: “Pocemu?”. Dat is “waarom” in het Russisch, hè? En toen ging ze staan, ik zie het nog zo voor me. En toen deed ze zo. [gebaar] Ik had gezegd: “Kus me de kont”. In het Russisch. Daar had me die Rus, die had me te pakken. En de volgende dag, toen begon hij te lachen. Ik heb hem nooit zien lachen, alleen toen. (Cees, 1e generatie, familie A)

Zijn dochter Thea vertelt niet over de grapjes met Russische arbeidsters – Tanja wordt wel genoemd als iemand met wie hij mogelijk een amoureuze relatie had – maar wel dat een ‘collega’ een keer een verkeerd grapje maakt over Hitler, een paar dagen verdwijnt en sterk vermagerd en “helemaal gemarteld” terugkeert. Deze anekdote vertelt Cees zelf ook, in meer detail. De man, iemand uit dezelfde omgeving, is ook ter plekke met een zweep geslagen, daarna weer weggevoerd en is nooit meer teruggezien. Het weglaten van de grappige anekdote door Thea illustreert hoe de prettigere kanten wegvallen en de nare kanten meer op de voorgrond treden in de tweede generatie.

In de derde generatie komen geen van beide anekdotes ter sprake. Wel zegt Suzanne (zelfde familie A) over het werk: “Hij heeft echt meegemaakt hoe het is om gedwongen werk te moeten doen dat je niet leuk vindt, waar je niet blij van wordt en waar je niet tot ontplooiing komt.” Ze vertelt dat haar opa graag grappige verhalen over het kamp vertelde, maar niet wat die verhalen waren. Over de relatie met zijn meerderen vertelt zij: “Daar vertelde hij dan over een grappige manier over en dat was het natuurlijk absoluut niet geweest. Ja, nee hoor, je moet natuurlijk wel doen wat je opgedragen werd.” De nare kant blijft, met veel minder detail, bij de derde generatie over.

Het stellen van vragen bij mogelijk amoureuze contacten zien we vooral in de tweede generatie (bij respondenten Willem en Thea). Het is duidelijk dat er interesse in is en dat er een zeker taboe omheen hangt, omdat voor hen nooit duidelijk is geworden wat de aard van het contact is geweest. Of ‘het niet

zeker weten' te maken heeft met het hebben van een taboe op praten over liefdesrelaties voor het huwelijk in het algemeen, of met het hebben van een relatie met een *Duitse* vrouw (familie B), of mogelijke andere omstandigheden, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk zoekt de tweede generatie er meer achter dan er was. Het is wel duidelijk dat het hebben van deze relaties de respondenten van de tweede generatie (Thea en Willem, familie A en B) boeit. Ook de derde generatie in de familie A, Suzanne, is op de hoogte van Tanja, de Russische dwangarbeidster, en heeft actief naar haar gezocht:

[Ik heb] ook wel gevraagd hoor: zouden we die Tanja niet kunnen opzoeken? En dat heb ik ook geprobeerd. Nee, dat is me niet gelukt. Ik heb op de Facebook van mijn moeder een oproepje gedaan met de foto van Tanja erbij. En tegen oma zei ik: 'Nou, zij was dus de scharrel vóór jou'. Dat kunnen ze wel hebben. (Suzanne, 3e generatie, familie A)

Bij Hendrik (familie C) zit de positieve kant niet zozeer in de ervaringen in het kamp zelf – die kwamen tijdens het interview in zijn geval niet ter sprake en waren er misschien niet – maar er zit een zekere positieve kant aan zijn herinneringen aan de terugtocht. De terugtocht maakt een groot deel uit van het interview. Na bombardementen op het kamp vragen chauffeurs die de lijken vervoerden of hij wil identificeren, maar hij wilde “als zeventienjarige” niet naar de verminkte lichamen kijken. Door de bombardementen waren de deuren van het hek open en werd het kamp niet of nauwelijks bewaakt. Met zijn viereen vluchten ze en beginnen ze een looptocht van 200 kilometer naar Neuditendorf. Daar aangekomen lopen ze op de geur van brood af en horen ze in een kelder Nederlands praten. Dat waren mannen die daar tewerkgesteld waren. De vier krijgen brood van hen en worden geadviseerd naar een huis van een Hollander te gaan. Die Hollander blijkt echter NSB-er te zijn en werkte in de kelder van een groot huis aan de ontwikkeling van wapens. De jonge mannen kunnen er verblijven en werken totdat het huis en het gebied worden ingenomen door Amerikanen. Die overname blijkt tijdelijk te zijn. Omdat ze zich op de frontlinie bevinden, besluit Hendrik met een van de vier verder te trekken, naar door geallieerden gecontroleerd gebied. De anderen durven echter niet en blijven achter. Hij heeft na de oorlog nog geprobeerd ze op te sporen, maar: “die zijn nooit meer aangekomen”. Hendrik en de ander hebben vervolgens weer 200 kilometer gelopen, regelmatig in de buurt van de vuurlinie, wat zorgde voor “doodsangsten”, tot ze bij een militaire kazerne van de Engelsen aankwamen. Vanaf daar zijn ze met een auto naar Vaals gebracht.

Hendrik spreekt met zekere trots over de reis, over keuzes die hij heeft gemaakt en hoe hij met moeilijke momenten kon omgaan. Hij vertelt dat anderen het zwaarder hadden: “Wat dat betreft ben ik misschien hard, ik weet het niet. Ik heb daar wel mensen meegemaakt die [...] lagen te huilen, grote kerels. Dan denk ik bij mezelf, ja, wat heb je daaraan? Wat stel jij je eigenlijk aan. Je bereikt er niks mee.”

Zijn dochter Marloes vertelt ook dat haar vader trots was op de terugtocht en dat hij onderweg voedsel en kleren “jatte”. Volgens haar was de stiefvader van Hendrik onderdeel van de groep die de terugtocht maakte, maar die is nooit in Chemnitz geweest (hij was wel tijdens dezelfde razzia opgepakt). Verder vertelt ze er niet over. Kleindochter Louise vertelt dat haar opa met zijn vader en oom vluchtte en “hele stukken in de nacht zijn teruggelopen naar Nederland”. De aanwezigheid van een vader en oom kloppen niet met de herinnering van de eerste generatie.

Cees (familie A) heeft goede herinneringen aan het “plunderen” na de bevrijding. Het kamp was gebombardeerd en daarop volgde een periode van chaos waarbij hij met een groep spullen verzamelde om mee te nemen naar Nederland. Herman (familie B) had volgens zijn zoon Willem juist moeite met de plunderingen. Herman werkte na de bevrijding, dankzij zijn talenkennis, voor de Amerikanen, wat voor hem in het algemeen een goede en avontuurlijke tijd was. Hij had in Nederland bovendien (volgens zijn zoon Willem) geen prettig gezin om naar terug te keren. Een deel van zijn werk bestond uit het tolken

bij rechtszaken waar ook plundersaars en verkrachters werden berecht. Hermans kleinzoon Victor vertelt dat zijn grootvader niet graag over de periode van dwangarbeid vertelde: “Ik geloof niet dat hij het heel fijn vond om er te zitten. Maar meer dan dat vertelde hij niet”. Hij vertelde meer over de periode bij de Amerikanen en Victor heeft daar begrip voor: “Ik denk dat iedereen die dwangarbeider is geweest dat het liefst achter zich laat.”

Dat de details van narigheden verdwijnen, maar er tegelijkertijd in meer algemene woorden meer nadruk is op narigheden, zouden we een filter-paradox kunnen noemen. Zowel in de tweede als in de derde generatie hebben ze de indruk dat de narigheden werden gefilterd. Tegelijkertijd hebben ze relatief meer aandacht voor de ellende dan de eerste generatie – met voor sommigen een aanvullende aandacht voor het liefdesleven, waarbij de tweede generatie-gesprekspartners ook een filtering vermoeden. Soms komt er een positief verhaal ter sprake, maar al gauw volgt er dan een negatieve kant en er ligt meer expliciete nadruk hoe naar het was. De directbetrokkenen worden zo duidelijker een slachtoffer. Dat worden ze althans in relatie tot de gebeurtenissen tijdens de oorlog. Hoe ze los van de oorlog, of door manieren van omgaan met de herinneringen, na de oorlog worden gezien, is complexer (daarover meer in hoofdstuk 4 en 5).

3.2.3 Van complexe herinneringen naar slachtoffers en helden

Behalve verschil in complexiteit in detaillering – met aflopende detaillering en accurate per generatie – verschillen de herinneringen in morele reflexiviteit.

Bij familie B heeft vooral Herman morele reflecties – tijdens het interview, maar ook in retrospectief tijdens de oorlog. Hierboven kwamen de illegaal geregelde grenspassen voor Nederlanders al ter sprake. Hij vindt dat hij de andere kant van zijn morele kompas tijdens het interview ook moet laten zien:

Het tegendeel, dat moet ik u dan ook zeggen. Ik weet niet of u de beroemde speech van de heer Goebbels kent. Waarin hij dus zegt ‘in totalen Krieg.’ Wij moesten die speech op het publieksterrein moesten alle mensen samenkomen op het moment dat die speech was, wij moesten daarnaar luisteren. En dan ja, dan is het wat vreemd dat je dan door de massa-Begeistering die deze mensen teweegbrachten, want dat is onmogelijk om dat nu nog te begrijpen, maar zowel Hitler als Goebbels, die konden mensen bespelen. Dus dat je daar dan toch jezelf betrapt op gevoelens die je niet moet hebben. (Herman, 1^e generatie, familie B)

Herman ervaarde dat Duitsers hem bovendien probeerden mee te nemen in de nazi-ideologie door hem aan te moedigen om met “Heil Hitler” te groeten. Hij wist er weerstand tegen te bieden, maar ook niet altijd: “iedere ochtend, dan gaat het van heil Hitler. En ik kom binnen en ik zeg *Guten Morgen*. Af en toe heb ik ook wel eens zoiets gezegd, zoiets dergelijks, hè”. Wat hij dan precies zei is niet duidelijk en daar ligt mogelijk een zeker taboe op. Verder moest hij naar bijeenkomsten waar SS-ers werden gerekruteerd. Daar heeft hij zich, in tegenstelling tot anderen, niet voor laten strikken. Aan zijn reflecties is te merken dat het soms moeilijk was om bij zijn principes te blijven, maar dat dat over het algemeen lukte.

Zoon Willem vertelt niet over de ervaring van het luisteren naar de speech van Goebbels, of de begroetingen, maar wel hoe de Duitsers probeerden zijn vader voor de SS te strikken. Hij vertelt trots te zijn – een woord dat hij niet graag gebruikt vanwege de nationalistische connotatie – dat zijn vader zich niet heeft laten overhalen. Herman zelf beschrijft deze ervaringen echter eerder als worsteling dan als het blijven bij een principieel standpunt. Kleinzoon Victor heeft deze worstelingen niet besproken. Hij had wel de indruk dat zijn opa zich wat negatief uitliet over zwarte Amerikanen in het leger, dat heeft hij

echter via zijn broer gehoord: “Ja, hij was altijd zo’n Nederlander die nog nooit de rest van de wereld had gezien. Voor hem was het allemaal nieuw.” Met de plaatsing in het tijdsbeeld van de jaren veertig lijkt Victor een mogelijke racistische houding van zijn opa (hij is hier niet zeker van) te relativiseren.

Het als meerderwaardig behandeld worden ten opzichte van Polen, Russen en andere Oost- en Midden-Europeanen was voor meerdere respondenten (Cees, Herman en Hendrik) een punt van reflectie. Hoewel de mannen daar zelf niet direct schuld aan hadden, is het iets waar Hendrik (familie C) volgens zijn dochter Marloes later nog mee worstelde: “dat vond hij heel erg. Daar heeft hij het vaak over gehad.” Thea en Willem (tweede generatie, familie A en B) vertellen ook dat hun vaders het onrechtvaardig vonden. Volgens Willem heeft zijn vader Herman een “ambivalente” houding ten opzichte van Russen eraan over gehouden. Aan de ene kant had hij met ze te doen en vond hij de ongelijke en wrede behandeling onrechtvaardig. Aan de andere kant vond hij dat de Russen zich bij de chaos na de bevrijding misdroegen. Willem heeft voor dat laatste, in zijn eigen ogen, meer begrip dan zijn vader dat had.

Samuel (familie E) werkte in Oostenrijk alleen met Nederlanders aan het spoor, maar was er wel van op de hoogte dat Duitsers hen als “Germanen” als een broedervolk zagen: “Wij waren natuurlijk ook Germanen hè, dat scheelt natuurlijk in hun ogen. Dus dat viel mee.” Tegen het einde van de oorlog was hij geneigd gebruik te maken van die positie. Hij overwoog, vanwege angst voor Russische soldaten, om bij overname van het gebied rond Wenen door de Russen naar Duits gebied te vluchten, maar ging niet omdat hij uiteindelijk de enige was die dat wilde.

Bij de tweede generatie zijn deze reflecties nog aanwezig, maar bij de derde generatie is de hele geschiedenis van het ongelijkwaardig behandelen van Oost- en Midden-Europeanen uit de interviews verdwenen. Kleindochter Suzanne weet alleen nog te vertellen dat er Russische dames waren en één met wie haar vader goed contact had, maar de ongelijkwaardige behandeling wordt niet genoemd.

Bij de familie A, bestaande uit Cees, Thea, en Suzanne hebben dochter en kleindochter juist morele reflecties, in dit geval over de bijdrage aan de oorlogsindustrie en het niet plegen van verzet, terwijl Cees zelf daar minder op reflecteert. Kleindochter Suzanne vertelt:

Ik weet wel dat ik vroeger altijd dacht als kind: oh ja, hij moest daar gewoon werken en hij heeft helemaal niet gevochten of in het verzet gezeten of zoiets heldhaftigs. Wat je dan opeens hoort dat iedereen in het verzet heeft gezeten, dat kan helemaal niet. Ik heb ook altijd gedacht: een beetje werken, is dat nou zo erg? Maar hij had helemaal niet verteld hoe erg het was natuurlijk. En later dacht ik: misschien is dit wel erger dan als je actief had kunnen meevechten, dat je het idee had dat je echt iets hebt kunnen doen. Hij moest het natuurlijk allemaal maar ondergaan. Zonder toekomst, zonder perspectief. Je wordt een soort hulpeloos, hopeloos misschien ook wel. Al heb ik niet de indruk dat hij dat was, maar dat zegt hij ook niet. Dus misschien was dit toch wel erger dan als je had kunnen vechten en wat had kunnen doen. Ik weet het niet. Leed moet je ook eigenlijk niet met elkaar vergelijken. En vooral de duur dat hij er heeft gezeten... kijk, als hij er voor een half jaar zit dan denk je nog... maar hij heeft er twee jaar gezeten, misschien wel langer. (Suzanne, 3^e generatie, familie A)

Suzanne reflecteert dus op een mogelijk gebrek aan heldhaftigheid van haar grootvader, maar komt tot de conclusie dat de onmogelijkheid om tegenstand te bieden hem alleen maar meer slachtoffer maakt. Haar moeder Thea, vergelijkbaar:

Later dacht ik nog wel eens: nou, je hebt echt meegewerkt aan eh, een vijandig regime eigenlijk. Ze moesten in zo’n staalfabriek werken, waar vliegtuigen werden gemaakt, of onderdelen van...of...Dat

denk ik goh heb je je daar nooit naar over gevoeld ofzo weet je ofzo, maar ik heb de indruk, ja hij heeft wel nachtmerries enzo gehad, dat wel hoor. Hij heeft er niet alles denk ik van verteld. (Thea, 2^e generatie, familie A)

Thea noemt dus niet het niet-handelen of in verzet komen als morele reflectie, zoals kleindochter Suzanne, maar het actief (zonder keuze) meewerken aan de wapenindustrie. Ze benadrukt in het citaat met het hebben van nachtmerries weer het slachtofferschap. Cees zelf heeft dit soort overwegingen niet in het interview gedeeld.

Ervaringen met het zelf uitvoeren van verzet of sabotage komen we in deze interviews niet tegen. Cees is, volgens dochter Thea en Cees zelf, wel getuige geweest van sabotage en Herman heeft enig verzet gepleegd door mee te helpen met het verzorgen van documenten voor Nederlanders om de grens over te gaan. Sabotage gebeurde in de periode van dwangarbeid wel. Dat weten we uit de grotere verzameling van interviews die een van de onderzoekers (Renske Krimp) voor haar proefschrift heeft gehouden en uit ander onderzoek (Seijs, 1966; Volder, 1996).

De bespiegelingen over morele keuzes en (gedwongen) betrokkenheid bij ouderschap maken de herinneringen nog complexer. Bij de familie B heeft de eerste generatie (Herman) vooral die reflecties, de tweede generatie (Willem) nog in enige mate en de derde generatie (Victor) niet meer. Bij de familie A hebben vooral de tweede en derde generatie (Thea en Suzanne) de reflecties. Toch verschuift ook hier het metanarratief naar slachtofferschap.

3.2.4 Taal en termen

Bovenstaande laat al zien dat er van de eerste naar de derde generatie meer termen worden gebruikt die de onzekerheid over de herinneringen aanduiden: “ik geloof”, “denk ik”, of expliciter: “veel dingen zijn op de achtergrond geraakt”. Het uitdrukken van onzekerheid over antwoorden kan ook een manier zijn om vragen te ontwijken en kan duiden op taboes, maar daar hebben we geen aanwijzingen voor gevonden. Een van de eerste generatie-respondenten heeft wel gevraagd om een relatie die een van zijn kameraden met een Duitse vrouw had niet te vermelden, en een ander vroeg om niet te schrijven over zijn ervaringen in Nederlands-Indië. Zekere taboes bestaan dus nog, maar die zijn expliciet genoemd.

Typering van gebeurtenissen als “verschrikkelijk”, in plaats van het beschrijven van de verschrikkingen, waren een ander opvallend verschil in taalgebruik tussen de generaties. Die verschuiving kan komen door een gebrek aan toegang tot de details, omdat het niet de eigen ervaring is. Daardoor is de adjectieve karakterisering nodig. Overigens gebruiken respondenten van de eerste generatie ook aangezette termen om de onmenselijkheid van de situatie uit te drukken: zoals “beestenwagen” (Thomas) in plaats van veewagon, of “arbeidsslaven” (Herman) in plaats van dwangarbeiders.

Bij de morele reflecties van Herman zien we dat hij balans in zijn morele keuzes presenteert. Hij vertelt over het illegaal produceren van grenspassen, maar stelt daartegenover: “het tegendeel moet ik u dan ook zeggen.” Hij lijkt zich moreel verplicht te voelen om tijdens het interview niet de held uit te hangen. Het interview wordt op die manier bijna een biecht, waarin de respondent zich verplicht voelt eerlijk en gebalanceerd te zijn. Anderzijds toont Herman weinig bespiegelingen op zijn relatief geprivilegieerde positie ten opzichte van andere dwangarbeiders, iets wat zijn zoon Willem uitvoeriger doet.

Een aanvullend verschil in taal en termen tussen de generaties zien we in aanduiding van de periode van tewerkstelling. Van de eerste generatie gebruikt alleen Herman regelmatig het begrip ‘Arbeitseinsatz’. Verder gebruikt de eerste generatie de term ‘dwangarbeid’. De tweede generatie gebruikt de term ‘dwangarbeid’ ook en Willem doet dit het meest en het meest consequent. Na afloop van het

interview vraagt de interviewer hem hiernaar. Hij legt uit het opmerkelijk te vinden dat men in Nederland de verzachtende nazistische term blijft gebruiken. Volgens hem wordt in Duitsland zelfs vaker de term *Zwangsarbeiter* gebruikt. ‘Arbeitseinsatz’ werd voor de oorlog ook gebruikt voor mensen die vrijwillig in Duitsland gingen werken, waardoor het volgens hem nog die connotatie heeft.

In de tweede generatie wordt de term ‘dwangarbeider’ gebruikt, maar er wordt wel meer gezocht naar woorden dan dat Willem doet. Saskia heeft het bijvoorbeeld over “kinderen van eh...kampmensen”. Hanna zegt dat haar vader zich moest melden voor “de arbeidsdienst”. Marloes zoekt wanneer ze over een monument spreekt naar woorden: “Ja, speciaal voor arbeids... eh ja razzia en dergelijke...gedwongen arbeiders...dwangarbeiders hèhè, ja. Ik moest even zoeken naar het woord.” Vervolgens vraagt de interviewer wat ze van de termen ‘Arbeitseinsatz’ en ‘dwangarbeid’ vindt. Ze antwoordt daarop dat haar vader, Hendrik, niets van de term ‘Arbeitseinsatz’ wilde weten: “dat is toch een beetje een Duitse benaming daarvoor”. Hij gebruikte volgens haar liever het woord ‘dwangarbeider’ en doet dit tijdens het interview inderdaad ook.

Hendriks kleindochter Louise (familie C) noemt de term ‘Arbeitseinsatz’ met enige ironie “een schitterend woord”. Dwangarbeider vindt ze “klinisch” klinken en het minder “ernstig” maken: “Het is gewoon slavernij, maar dan noemen we het anders. (...) Het is niet zo dat hij een half jaartje een stage had in het buitenland ofzo, dit is een gigantische opgezette structuur geweest vanuit de Duitsers.” Gedurende het interview gebruikt ze echter niet het woord ‘slaaf’, of ‘tot slaaf gemaakte’, en wel de term ‘dwangarbeider’. Ook bij de andere respondenten van de derde generatie is ‘dwangarbeider’ en ‘dwangarbeid’ de meest gebruikte term. (Dat kan echter ook komen doordat de interviewer de term gebruikt.) Dat Louise, uit de derde generatie, de ervaringen van hun grootvader koppelt aan de term ‘slavernij’ (alleen Louise doet dat echter) past in het huidige tijdsbeeld, waarin er toenemende aandacht is voor Nederlandse slavernij tijdens het koloniale verleden (meer over aansluiting bij tijdsbeeld en actuele discussies volgt in hoofdstuk zes).

Het zoeken naar woorden door de tweede en derde generatie zou kunnen duiden op het ontbreken van een duidelijk maatschappelijk discours en vocabulaire over het onderwerp. De periode heeft in de collectieve herinnering – in (het weinige) wat door overheid en media werd gecommuniceerd – lang een aanduiding gehad die niet past bij de ervaring te zijn gedwongen, op verschillende manieren en in verschillende gradaties. Het gebruik van de term ‘dwangarbeider’ kan bovendien duiden op het delen van een doel om meer erkenning te krijgen voor het lijden van de arbeiders.

3.3 Conclusie: verandering in vorm en metanarratief

Van de eerste naar de tweede generatie vindt er verlies van detail en fragmentatie van herinnering plaats. De eerste generatie vertelt gedetailleerder over ontberingen en heeft ook aandacht voor avontuur, het leren van werk en kameraadschap (als dat er was). Bij de tweede generatie is er meer aandacht voor de nare kant, maar met minder gedetailleerde omschrijvingen. Die ontwikkeling zet zich door in de derde generatie, waar herinneringen nog gefragmenteerder en globaler worden en vaker niet kloppen met de herinneringen van de eerste generatie. Aanvullend is er enige fascinatie voor liefdesrelaties bij twee van de families, iets waar ook een zekere geheimzinnigheid omheen hangt. De grotere aandacht voor slachtofferschap lijkt paradoxaal, gezien de ervaren filtering van de laatste herinneringen. Die filtering ervaart in eerste instantie de tweede generatie, waarvan er sommigen op latere leeftijd meer horen, en vervolgens ervaart de derde generatie die filtering ook. Het metanarratief verandert tegelijk sterker in slachtofferschap zonder in detail dat slachtofferschap te kennen.

Morele overwegingen over mogelijk (gedwongen) daderschap, wat we zouden kunnen koppelen aan de term ‘*implicated subject*’ (Rothberg, 2019, zie 1.3) komen in alle generaties voor. Tegelijkertijd

benadrukken alle generaties dat betrokkene hoofdzakelijk slachtoffer was. Het slachtofferschap komt echter in de tweede en derde generatie het meest expliciet naar voren, terwijl andere ervaringen verwateren. Hieraan gerelateerd wordt in het taalgebruik voorkeur gegeven aan de term 'dwangarbeid' in plaats van 'Arbeitseinsatz', vanwege de mogelijkheid van vrijwilligheid bij 'Arbeitseinsatz'. Sommigen doen dat met enige onzekerheid, anderen (Willem) resoluut en consequent. In de derde generatie wordt ook de term 'dwangarbeid' gebruikt, over het algemeen zonder reflectie, maar bij één respondent wordt die term ook te licht bevonden. Zij ziet wat haar grootvader (Hendrik) heeft meegemaakt als slavernij en koppelt het daarmee aan een hedendaags (collectief) narratief over een ander deel van de geschiedenis. Dit leidt er echter niet toe dat zij in het interview die term bezigt en ook zij gebruikt de term 'dwangarbeid' gedurende het interview.

4.1 Vlak na de oorlog: de ontvangst in de samenleving en door familie

De overname van de macht door de geallieerden en de bevrijding van kampen zorgen voor een periode van chaos. Cees (familie A) doet met een groepje mee aan plunderingen: “je pakte alles wat je maar grijpen kon. Ach, wat was dat mooi. En de Russen ook, die gingen erin als schooiers en die gingen eruit als heren. Allemaal nieuwe kleding aan.” Met een handkar met spullen trok Cees op weg naar huis, maar bij een Amerikaans kamp moesten ze het meeste weer inleveren. Hij heeft nog wel witte handschoenen meegenomen die een (schoon)zus later heeft gedragen toen ze trouwde. Herman was minder te spreken over de plunderingen. Hij bleef als tolk nog enkele maanden voor de Amerikanen werken en woonde zo berechtingen van plundersaars en verkrachters bij (dat laatste volgens zoon Willem). De aankomst terug in Nederland begint voor Cees, Hendrik en Samuel (familie A, C en E) met een tussenstop in het zuiden van Nederland. Thomas (familie D) was eerder gevlucht en ondergedoken in Nederland. Voor Cees en Hendrik gold dat het noorden nog niet bevrijd was en voor Samuel, die in juni aankwam (maar hij is niet zeker van de datum) was het ondanks de bevrijding nog niet “vrijgegeven”. Hendrik en Cees worden eerst in een klooster opgevangen (Hendrik in Vaals: klooster Mameles, Cees in een klooster aan de grens) en daarna worden ze bij boerengezinnen geplaatst. Dat laatste geldt ook voor Samuel. De opvang in Nederland wordt georganiseerd door het Rode Kruis.

Hendrik en Samuel (familie C en E) zijn bij hun terugkomst in Nederland “politiek getest” en ontluisd met DDT. Volgens Hendrik gebeurde het testen door “een soort, ja, geheime dienst, zoiets”. Zijn antwoord laat zien dat hij er niet zeker van is. Volgens Samuel had die ondervraging “niet veel om het lijf”. De precieze vragen weet hij niet meer. In Odessa en Marseille had hij ook politieke ondervragingen ondergaan. Over Odessa weet hij nog te vertellen dat de ondervraagster zei dat hij “zeker wel van de Koningin hield” en bij het antwoord “ja” door mocht. Hij heeft wel gezien dat andere Nederlanders niet door de ondervragingen heen kwamen: “Een vrouw hebben ze eruit gehaald. Dat weet ik wel. Die hoorde je later schreeuwen achter die gordijnen. Ik weet niet wat er met dat mens aan de hand was en waarom. Dat weet ik gewoon niet. Maar die hebben ze eruit gehaald.” Ook los van de officiële ondervragingen kregen de betrokkenen te maken met vragen en commentaar. Hendrik vertelt:

...daar [bij het klooster] werden wij eerst niet vriendelijk ontvangen. Zij dachten dat, nou ja, dat wij geen dwangarbeiders waren, maar vrijwilligers (...) schelden vanuit de verte, zo. Wij moesten, wij werden zo uitgeladen uit die auto, er stonden een heel groepje mensen daarbuiten en die stonden te schelden. (...) Landverraders en zo. En dan kom je eigenlijk als een gevangene terug, ex-gevangen. (Hendrik, 1^e generatie, familie C)

Herman (familie B) vertelt over een vergelijkbare ervaring. Aanvankelijk ging hij in Amsterdam in een Amerikaans legeruniform met mensen op de foto en kon hij de ondervragingen overslaan. Toen hij dat uniform uitdeed, kreeg hij echter alsnog te maken met vragen en negatieve reacties. Hij voelde zich “bekogeld” met vragen over waarom hij niet was ondergedoken: “Ik werd er ’s nachts wakker van. Duizend keer, iedereen vroeg dat (...) we waren een soort van tweederangs verraders (...) Ik voelde me razend beledigd.”

Dit soort reacties hebben er volgens Hendrik, Thomas en Herman aan bijgedragen dat ze vlak na de oorlog niet over hun ervaringen zijn gaan praten: “Nee, daar kun je niet over praten want de mensen die het niet meegemaakt hebben begrijpen er toch geen ene fluit van” (Herman). Thomas ervaarde dat zijn ervaringen zo extreem waren (zware mishandeling, vluchten in een ziekenvervoerwagen) dat mensen hem niet geloofden. Daarom hield hij zijn mond maar. Hendrik praatte er in het begin ook niet over, maar als mensen dwangarbeid bagatelliseerden greep hij wel in: “Nou, ik vertel wel af en toe eens wat als iemand, als ik met iemand in gesprek ben hij begint ergens over dan probeer ik dat wel te weerleggen als ze helemaal op het verkeerde spoor zitten.” Hendrik legt uit dat hij in krantenberichten las over mensen met minder zware ervaringen dan hij, wat volgens hem een verkeerd beeld gaf. Hij heeft daarop naar de krant geschreven.

De interviews met Thomas, Herman en Hendrik, en ook die met hun kinderen, laten zien dat er bij terugkomst binnen de families ook niet veel over de ervaringen werd gepraat. De families hadden hun eigen problemen tijdens de oorlog. Iedereen had nare dingen meegemaakt. Hendrik (familie C) vertelt wel dat zijn moeder “dolgelukkig” was “dat [hij] nog leefde”, dat hij wel wat vertelde, maar dat hij “de ellende” achterwege liet: “zij had het al moeilijk genoeg met al die ellende (...) Ik denk, dat verwerk ik zelf. (...) voor mijzelf. Waar de ander niet direct last van heeft want dat helpt toch niets.” Volgens Saskia (tweede generatie, familie D) was de reactie bij de familie (haar grootouders) bij terugkomst van Thomas “lauw”. Over de reactie van Thomas’ vader: “die had zoiets van, oh jongen je bent er weer en door.” Thomas vertelt ook dat er weinig aandacht was bij de ontvangst en legt daarbij uit dat hun huis “bevuild” was door de Duitsers die er een telefooncentrale hadden opgezet en dat hij direct moest helpen opruimen: “Dus toen was ik thuis. En dan moet je je privéleven gaan beginnen. En dat viel niet mee.”

Dochter Thea (familie A) vertelt dat haar vader Cees bij terugkomst zijn grootvader op het land tegenkwam en dat hij zei: “Zo jong’n je bent er weer”. Ze vertelt ook dat haar oma haar heeft toevertrouwd dat haar vader af en toe voor zich uit keek bij het werk op het land en dat ze dan tegen anderen zei: “Laat hem maar, laat hem maar.’ Dan was hij natuurlijk bezig met die herinneringen.” Het citaat laat zien dat er enig begrip was voor de ervaringen van Cees, en dat het niet praten een vorm van bescherming kon zijn, in plaats van kille ontkenning.

In tegenstelling tot de tweede generatie weet de derde generatie minder te vertellen over de ontvangst en aankomst. Louise heeft een briefkaart gelezen die haar opa naar haar overgrootmoeder stuurde vanaf het klooster waar hij verbleef: “In die brief naar zijn moeder werd wel duidelijk en dat was ook de sfeer in het land, dat de ontvangst was: hoe was je vakantie? We moeten het land herbouwen.” De tekst van de kaart hebben de onderzoekers ook gelezen. De kaart laat zien dat Hendrik laat weten dat het goed met hem gaat en dat hij zich zorgen maakt over hoe het met zijn familie gaat. Meer in het algemeen zegt Louise:

Heel erg zo van: vervelend voor je, maar we gaan door. Je hebt een heleboel dingen gemist, vervelend voor je, maar kom op, we moeten door. Hij ging ook gewoon aan het werk, ging verder met zijn leven. Mensen in Nederland – dat is ook inherent aan een collectief trauma – wilden zo graag voorbijgaan aan wat er was gebeurd en verder gaan. Dan heb je ook geen zin meer om erbij stil te staan. (Louise, 3e generatie, familie C)

Suzanne, kleindochter van Cees zegt dat de ontvangst “kil” was, uit een soort “onkunde”:

En ik weet wel dat toen hij thuiskwam het zo was: hé, ik ben er weer’, en dat was het. Dat ik dacht: huh, was je moeder niet een soort van helemaal in tranen? Nou, dat wist hij dan allemaal niet meer. Hoe

kan dat nou? Die mensen hebben natuurlijk in doodsangst geleefd. (Suzanne, 3e generatie, familie A)

Victor en Naomi (derde generatie, familie B en D) weten niet hoe de ontvangst was en Bram (familie E) zegt alleen dat het voor zijn opa na de oorlog lastig was om “weer op te starten”. De verhalen over negatieve reacties vanuit de samenleving, het gezien worden als verraders, komen niet terug in de derde generatie.

Bovenstaande laat zien dat ook wat betreft de ontvangst, ervaringen divers zijn: voor Herman is de afwezige of negatieve houding van de Nederlandse staat en samenleving van negatieve invloed geweest. Hendrik en Thomas hebben vergelijkbare ervaringen en bij Thomas waren de reacties in zijn familie ook niet hartelijk. Samuel heeft geen nare reacties ondervonden. In het dorp van Cees was er ook minder een probleem. Ook hij moest direct weer aan het werk, maar de jonge mannen uit het kamp zagen elkaar nog en deelden verhalen. Hij bleef nog lang bevriend met een kampgenoot en met een voormalig Russisch dwangarbeidster die in een barak in de buurt zat. De twee waren aan de grens met elkaar getrouwd, in bijzijn van Cees. De zoon van het bevriende stel is inmiddels ook een vriend van de familie.

In de tweede generatie blijft dit diverse beeld redelijk overeind. In de derde generatie is de aankomst in Nederland bij meerdere respondenten niet deel van de overgeleverde herinnering. Bij een klein deel (Suzanne en Louise) is het beeld ontstaan dat de ontvangst binnen de familie niet hartelijk was. Het discours over verdachtmaking van verraad valt weg en maakt plaats voor die van wederopbouw.

4.2 De tweede en derde generatie: wat heeft (groot)vader wel en niet verteld?

4.2.1 De eerste herinnering

Voor de tweede en derde generatie is de eerste herinnering aan het oorlogsverleden van vader of grootvader soms een duidelijk moment, voor anderen is dat minder het geval. Voor sommigen werd het verzwegen en voor anderen was het verleden altijd een onderdeel van de jeugd. Ook wanneer er niet over werd gepraat, kon het oorlogsverleden echter op de achtergrond meespelen.

Voor Marloes (familie C) geldt dat haar vader, Hendrik, toen ze klein was nooit over het oorlogsverleden praatte. Ze wist wel dat hij een kistje met documenten uit de oorlog had waar zij en haar zus niet in mochten kijken. Dat hebben ze een keer stiekem gedaan. Van wat ze aantreffen schrokken ze erg, vooral van een boek met foto's, waar ook foto's van massagraven in stonden: “Ja, waarom hij dat verzameld had?” De documenten zitten nu in een doos en die heeft ze sinds het overlijden van haar vader bij haar thuis. Ze laat het zien: een identificatiebewijs met een foto van haar vader op jonge leeftijd, lepeltjes met hakenkruisen erop, en het boekje getiteld: *De hel van Buchenwald*. In Buchenwald was hij niet geweest, maar de beelden gaven hem blijkbaar herkenning van wat hij had meegemaakt, of ze stonden voor de verschrikking van de oorlog en het naziregime in het algemeen. Haar vader vond het in ieder geval belangrijk dat de documenten over de oorlog na zijn dood bewaard bleven en wil dat het na zijn dood een goede plek krijgt.

Saskia (familie D) vroeg als kind een keer naar een litteken dat haar vader Thomas op zijn enkel had. Dat was iets uit de oorlog en aan zijn reactie kon ze merken dat ze niet verder moest vragen. Ze wist gedurende haar jeugd en daarna wel dat hij in een kamp had gezeten, “maar hoe, wat, waar en waarom, geen idee.”

Willem (familie B) kwam bij het rijden door Duitsland, onderweg naar vakantie in Zwitserland, erachter dat zijn vader Herman in Duitsland had gezeten. In die tijd lagen daar grote bergen met restafval van de metaalbewerking, zogenaamde “slakkenbergen”: “Echt tientallen meters hoog lagen die, echt landmarks. (...) Ik kan mij wel herinneren dat, als we daar dan langsreden, dan zei hij van ‘daar heb ik in gezeten.’” In die bergen bevonden zich tijdens de Tweede Wereldoorlog schuilkelders en zijn vader moest daar schuilen wanneer geallieerden het industriegebied bombardeerden. Hij is er ook een keer uitgezet omdat het niet voor dwangarbeiders bedoeld was.

Bij de derde generatie zien we een duidelijk eerste herinneringsmoment bij Victor (familie B). In zijn geval ging het om de tijd dat Herman bij de Amerikanen zat. Het voorbeeld past goed bij zijn generatie:

Ik was toen ik een jaar of 12 was een computerspelletje aan het spelen en dat ging over het veroveren van de Airborne bij een fabriekgedeelte in de buurt van Hamburg. En toen zei mijn opa: oh, dat is grappig, ik heb daar gewerkt en ben daarna in het leger gegaan van Amerika. Wat jij speelt, dat is die missie waarin ik bevrijd werd. (Victor, 3^e generatie, familie B)

Victor merkte echter ook dat zijn grootvader er niet veel over wilde vertellen en hij stelde niet veel vragen. Anderen, vooral Louise en Suzanne, kleindochters van Hendrik en Cees (familie C en A), deden dat wel. Louise begon haar opa vragen te stellen nadat haar moeder, op haar vijftiende, haar over de oorlogservaringen van haar opa vertelde.

4.2.2 Tijdens de jeugd: zwijgen en gefilterde verhalen

Na deze eerste herinnering lopen de verhalen verder uiteen. Voor Saskia en Willem gold dat vader niet of nauwelijks over het oorlogsverleden praatte tot rond zijn tachtigste. Saskia vertelt dat er allerlei andere problemen speelden waardoor er geen aandacht voor was: haar broer kampte met een zware vorm van astma en later kreeg zij zelf een medische aandoening. Marloes' vader Hendrik (familie C) begon op haar zestiende à zeventiende te vertellen: "Ik denk dat wij oud genoeg waren en misschien ook omdat we in de leeftijd waren van toen *hij* werd opgepakt." Het eerste wat hij vertelde was dat hij het zo onrechtvaardig vond dat mensen van verschillende nationaliteiten, de Polen en de Russen, ongelijkwaardig werden behandeld: "Dat vond hij heel erg (...) daar heeft hij het vaak over gehad".

Aan Thea en Hanna (familie A en E) vertelde vader altijd al verhalen, of anekdotes over de oorlog. Thea ervaarde het oorlogsverleden als belangrijk onderdeel van haar jeugd en bij Hanna kwamen de verhalen met Oud en Nieuw ter sprake, als de familie bij elkaar was en het moment ervoor was. Dat het om anekdotes ging, kan verklaren dat herinneringen gefragmenteerd zijn onthouden, dat de chronologie niet altijd duidelijk is en dat herinneringen meer worden samengevoegd.

Zowel de tweede als derde generatie ervoeren de eerdergenoemde "gefilterde" verhalen (Naomi noemt dit letterlijk zo). Twee van de respondenten van de derde generatie, Louise en Suzanne, zijn actiever vragen gaan stellen en informatie gaan opzoeken. Voor Louise (familie C) werd het een persoonlijke zoektocht. Ze vertelt dat die zoektocht zowel voor haarzelf als haar moeder Marloes gold en dat haar moeder "altijd bezig" is geweest met het verwerken van wat haar vader Hendrik heeft meegemaakt. Toen Louise vijftien was, vertelde haar moeder wat er gebeurd was: "Niet de details hoor, daar ben ik later achteraangegaan, maar meer in grote lijnen. Wat waren dwangarbeiders, wat deden ze, hoe gebeurde dat nou? En ook wat er in Den Haag gebeurde, waar ik nu ook woon. Mijn opa heeft hier ook gewoond." Ze is een paar keer met haar opa "in gesprek gegaan". Ze heeft daar speciaal een afspraak voor gemaakt, wat ze best moeilijk vond: "Het is natuurlijk ook niet een gezellig gesprek. Je moet wel zin hebben om iemand te vragen: 'Hé, wil je met mij praten over die afschuwelijke periode in je leven die je waarschijnlijk liever vergeet?' Dat is natuurlijk wel een ding." Op die dag hebben ze eerst samen gegeten en hebben ze de hele dag gepraat, tot haar grootmoeder het genoeg vond. Ze hebben het toen "geparkeerd". Louise vond wel dat haar opa Hendrik gesloten was in wat hij vertelde.

Tenminste, hij praatte er wel over maar in grove lijnen, niet in detail. Zo van: het was erg koud maar als je dan gaat nadenken: ja het was koud omdat ze geen warme kleding hadden en in open barakken

sliepen maar dat vat je natuurlijk niet samen in het zinnetje ‘het is koud’. Die details, daar was oma toch een beetje... Ze zei dan: ‘[Hendrik], niet doen!’ omdat wij dan toch een beetje zouden schrikken van die informatie. Wat ook wel logisch is. Want ik was zestien jaar toen ik voor het eerst met opa sprak en dan ben je nog niet helemaal *equipped* voor dat. (Louise, 3^e generatie, familie C)

Suzanne (familie A) heeft ongeveer tien jaar geleden haar opa Cees geholpen met het opschrijven van zijn verhalen op de computer: “Ik heb zijn teksten herschikt en geleerd hoe hij dat kon doen. Op die manier lees je natuurlijk die stukken.” Voor die tijd was ze al eens mee geweest naar een bezoek aan Witten-Annen. Vergeleken met Louise was het voor haar minder een persoonlijke zoektocht, maar bood ze praktische hulp aan haar opa. Ze stelde echter ook vragen. Zelf vindt ze het lastig als mensen veel vragen stellen aan haar opa, zoals bijvoorbeeld de zoon van vrienden van haar vader die ook gedwongen in Duitsland hebben gewerkt: de kampgenoot en voormalig Russische dwangarbeidster die bij de grens waren getrouwd. De zoon is na het overlijden van zijn moeder zelf bezig met een zoektocht naar zijn verleden:

Ach, moet hij dat allemaal weer oprakelen? En ik vind ook dat [naam] soms ook wel... Ja, jij wil jouw verleden heel erg oprakelen, maar dat gaat eigenlijk altijd een beetje ten koste van mijn opa. Ik heb een beetje de neiging om hem te willen beschermen daarvoor. Hoewel, hij is een grote man en kan best wel voor zichzelf opkomen hoor, maar soms denk ik wel: Ja [naam], nu is het wel weer even genoeg. Mijn opa is niet echt een prater eigenlijk. (Suzanne, 3^e generatie, familie A)

Deze aanmoediging om niet te praten of niet te veel vragen te stellen uit “bescherming” zijn we vaker tegengekomen en komt voor in alle generaties. De volgende paragraaf is een uitdieping van die bevinding.

In tegenstelling tot Louise lezen Suzanne, Bram en Victor niet veel over de oorlog. Bram en Victor vertellen beiden dat ze via streamingdiensten veel naar documentaires en films over de Tweede Wereldoorlog kijken. De beelden in die documentaires hebben mogelijk de herinneringen beïnvloed, bijvoorbeeld Brams beeld dat zijn grootvader Samuel in een kamp heeft gezeten, wat niet het geval was.

4.2.3 Bescherming: wel en niet praten

Uit de interviews van drie generaties maken we op dat de familieleden elkaar na de oorlog, tot aan het heden, aan alle kanten beschermen door zelf niet te praten, door directbetrokkenen aan te sporen te stoppen met vertellen, door anderen te vertellen te moeten stoppen met vragen te stellen, maar soms ook door juist aan te moedigen om wél te praten.

Vlak na de oorlog vertellen de teruggekeerde mannen hun familie niet over de “ellende” omdat die in Nederland zelf akelige dingen heeft meegemaakt. Daarnaast vertellen de mannen niet over hun verleden tegen “algemeen publiek” (Herman) omdat ze bang zijn voor onbegrip en negatieve reacties. Dit kunnen we zien als een vorm van zelfbescherming. Herman vertelt zijn vrouw wel iets, maar niet alles: “ik heb haar niet lastig gevallen met vreselijke, laten we zeggen, angsten en bangheid en ... dat niet.” De eerste generatie vertelt kinderen en kleinkinderen niets, weinig, of alleen “verhalen”. Suzanne, Louise en Naomi (3^e generatie) noemen dit letterlijk een vorm van “bescherming”. Suzanne vertelt: “hij wil het niet zwaarder maken dan nodig. Ik denk ook om ons een beetje in bescherming te nemen.” Saskia, Thea en Marloes (2^e generatie) zien daarnaast dat hun vaders het moeilijk vinden om emoties te uiten, bijvoorbeeld omdat er vroeger geen tijd was voor verwerking en dat daar geen hulp bij werd geboden.

Naast de filtering door de eerste generatie zien we ook dat grootmoeder de kleinkinderen beschermt voor verhalen van grootvader, of andersom, dat zij grootvader beschermt voor vragen van de tweede en de

derde generatie. Aanvullend zien we dat de tweede generatie directbetrokkene beschermt voor vragen van de derde generatie. Suzanne citeert haar moeder: “‘Hou eens op met die vragen aan opa en oma’, zei mijn moeder dan. Die wilde dat dan weghouden van opa en oma. Ja doe, ik mag het zelf bepalen en ze kunnen zelf nee zeggen als ze het niet erover willen hebben.” Volgens Suzanne beschermt haar grootvader zichzelf dan ook. Zijn strategie is om weg te lopen en voor bezoek “appels te gaan halen”. Haar grootmoeder vertelt soms juist wat gedetailleerder over wat er gebeurd is wanneer de verhalen van opa erg gefilterd zijn: “mijn oma praat er al heel gemakkelijk over en zij vindt het belangrijk om er open over te zijn. Mijn opa gaat dan snel weg. ‘Oh, ik moet nog even appels halen’, en dan gaat hij met de fiets weg.”

Bij de tweede generatie komt zelfbescherming ook voor; Saskia beschermt zich voor vragen van buitenstaanders en doet dat ook door het vermijden van boeken en documentaires over de oorlog. Ze zag dan ook op tegen het interview. Ze voelde van tevoren “een enorme steen” boven zich hangen, die ze liever op de hele geschiedenis legt, omdat het haar zo raakt: “Ik snap niet dat mensen elkaar zulke verschrikkelijke dingen aandoen. Ik snap het niet en wil het ook niet snappen. Dus ik heb al die verhalen van mijn vader aangehoord, steen erop en door.”

Echtgenotes, kinderen en kleinkinderen beschermen ten slotte de directbetrokkene voor vragen van buitenstaanders of kennissen (zie het voorbeeld Suzanne in de vorige paragraaf, waarin ze haar grootvader beschermt voor de vragen van de zoon van vrienden).

Aan alle kanten wordt praten over het oorlogsverleden dus tegengehouden, gefilterd en binnen de perken gehouden. Praten is niet vanzelfsprekend en moet onder de juiste omstandigheden gebeuren. Dat wil niet zeggen dat iedereen altijd voor zwijgen is, integendeel, maar er lijkt een noodzaak te zijn om gesprekken over het onderwerp te doseren.

Dezelfde echtgenote en dochter die Thomas wilden beschermen en regelmatig vragen of een gesprek erover niet “te veel” wordt, hebben hem ook juist aangemoedigd om te gaan praten met een interviewer die zelf ervaringsdeskundige was en een boek aan het schrijven was. Dochter Saskia vindt het dan ook goed dat hij is gaan praten en dat hij in de laatste tien à twaalf jaar opener is geworden over zijn verleden. Ook vindt ze het belangrijk dat het verleden van haar vader wordt doorgegeven aan volgende generaties en ze gaat dan ook na de dood van haar vader, ondanks de “zwarte steen” naar herdenkingen in Apeldoorn

4.3 Veranderingen in de loop der jaren: meer openheid in een samenspel van generaties

In de laatste tien à twintig jaar van het leven van de directbetrokkenen, vanaf ongeveer hun tachtigste levensjaar, vinden er opvallende veranderingen plaats. De mannen houden zich meer bezig met hun oorlogsverleden, gaan er meer over praten met hun familieleden, laten zich interviewen, schrijven herinneringen op, bezoeken de plek waar ze in de oorlog zijn geweest, of zoeken lotgenoten op. Dat gaat echter niet altijd zonder slag of stoot.

Herman is meer gaan praten op initiatief van zijn zoon Willem. Omdat Herman op leeftijd begon te raken, begon zoon Willem vragen te stellen over het oorlogsverleden: “Dat is ongeveer een jaar of 15 geleden, dat ik wel iets wist maar eigenlijk helemaal niets. En dat ik toen mijn vader, die inmiddels op leeftijd was, heb gevraagd, goh nu wil ik toch weleens weten wat je allemaal hebt meegemaakt in die oorlog.”

Herman heeft toen een schriftje tevoorschijn gehaald (volgens Herman kwam zoon Willem met het schriftje, maar misschien was dat nadat hij het hem eerder had gegeven). In dat schriftje had Herman een paar jaar na de oorlog, in 1947, zijn herinneringen opgeschreven. Willem heeft zijn vader gevraagd om het schriftje uit te typen: “...niet omdat ik zijn handschrift niet kon lezen maar om hem te stimuleren om er helemaal in te komen”. Op basis daarvan heeft hij vragen bij het manuscript gezet: “als een stimulans om

er meer uit te halen”. Ze zijn samen naar Oberhausen gegaan waar een herinneringscentrum op de plaats van het kamp was en een monument voor de Russische dwangarbeidsters. De gezamenlijke inspanningen hebben uiteindelijk geleid tot een boek in het Duits en een tentoonstelling in het herinneringscentrum. In die tentoonstelling worden documenten en voorwerpen getoond die Herman nog uit die tijd had bewaard. Willem beschrijft het als een professioneel, analytisch proces. Hij is historicus en curator – zijn vader noemt hem een “museumfreak” – en hij vindt het belangrijk dat de “meerstemmigheid” van de geschiedenis wordt getoond. Herman zelf vertelt ook dat het meer zijn zoons project was, maar hij stond er wel achter: “Ja, dat heeft wel enige moeite gekost (...) Want dat is natuurlijk helemaal niet zo leuk om nou nog over dingen te praten die 75 jaar geleden zijn [gebeurd]”. Kleinzoon Victor is bij dat hele proces nauwelijks betrokken geweest. Hij is wel een keer mee geweest naar een herinneringsplek in Duitsland. Hij heeft het boek niet kunnen lezen omdat hij geen Duits spreekt. Volgens Willem was een Nederlandse uitgever niet geïnteresseerd.

Thomas is door zijn vrouw en kinderen aangemoedigd om te gaan praten met een mede-ervaringsdeskundige en auteur van een boek over de razzia in Apeldoorn. Daartoe werd opgeroepen “via krant en media, van: ‘hebben jullie het meegemaakt in Apeldoorn’”:

Ik heb het steeds geweigerd. Waarom moet ik het nog vertellen, ik ga toch niet vertellen wat ik meegemaakt heb, ben je toch helemaal gek. (...) Totdat men thuis zei, mijn dochter en mijn zoon en mijn vrouw van ja pa, (...) is het nou niet beter dat je dus toch wel een keer contact opneemt en toch eens een keer aan het praten komt. En je ziet wat er vandaan komt. En dan kun je zelf nog een keus maken. Dus uiteindelijk heb ik dus [naam] gebeld, en gezegd van ik heb dat stuk in de krant gelezen en kom maar eens langs. En ik beloof niks, en je hebt een moeilijke aan me, ik wil niks, ik wil eigenlijk niks. Maar gezien mijn afspraken met familie laten we het maar doen. (Thomas, 1^e generatie, familie D)

De afspraak heeft geleid tot een interview waar zijn dochter ook bij aanwezig was. Hij ging vervolgens ook naar herdenkingen in Apeldoorn. Volgens dochter Saskia kwam vervolgens het plan om de burgemeester van Rees bij de herdenking aanwezig te laten zijn, waar haar vader fel op tegen was. Thomas’ weerstand tegen de aanwezigheid van Duitsers verminderde langzaam. Vervolgens werden ze uitgenodigd voor herdenkingen in Rees, die tegelijkertijd zou plaatsvinden met de herdenking van de Kristallnacht. Thomas heeft dat twee keer geweigerd:

Ik vond het irreal om daar met een uitgestreken smoel bij te gaan staan van jonge jonge wat is het allemaal mooi en wat zijn we toch fijn aan het herdenken en ik kan dan wel herdenken met de Joden die weg zijn maar niet Duitsers die dat ons aangedaan hebben. En staat er niet een of andere Duitser een mof achter mij en mij te bekijken van wat gebeurt er. Ging bij mij niet. Dat is jaren geweest. (Thomas, 1^e generatie, familie D)

Doordat de herdenkingen in Apeldoorn en Rees op elkaar aansloten en anderen wel gingen, was het echter vanzelfsprekend dat ook hij daar naartoe zou gaan. Toen ze hem ophaalden ging hij toch maar mee: “Want ze hebben het beste met je voor. Dus je stapt in de auto je gaat naar de herdenking toe.”

Later heeft hij in Rees speeches gehouden en contact gehad met een vrouw die hem als kleine jongen “in een wit jasje” had zien strompelen. Hij kon zich de vrouw die hem dagelijks met medelijden aankeek ook nog herinneren en vertelde haar: “Ik zei ja, ik heb weleens gedacht gooi een stukje brood in de struiken.

Kunnen wij dat stukje brood oppakken en dan hebben we iets, maar jullie deden niets.” Hij vertelt dat hij door de gezamenlijk herdenkingen en juist de erkenning in Duitsland minder haatdragend over Duitsers is gaan denken.

In Nederland heeft hij daarna op scholen over zijn ervaringen verteld. Zijn dochter, Saskia, die hem vaak vergezelde, is erg trots geweest op de ontwikkelingen van haar vader in de laatste jaren: “Ja, van helemaal niks, alles, alles blokken - en mijn vader is ook heel introvert, niks willen vertellen, mijn moeder hoorde af en toe, mondjesmaat wat, maar wij als kinderen, niks (...) - en dat je dat zo kan ombuigen dat je uiteindelijk naar Duitsland gaat en daar je verhaal gaat doen! Ja onvoorstelbaar.”

Kleindochter Naomi is mee geweest naar herdenkingen in Apeldoorn en Rees. Uit het volgende fragment blijkt dat grootvader ook de familie meer begon te vertellen: “Maandagavond was altijd onze avond, van mijn moeder, opa, [naam] en ik. Hartstikke leuk. Mijn moeder stelde vaak vragen aan opa en ik luisterde naar zijn verhaal.” Naomi merkte wel dat haar opa er “ontdaan” van raakte. Ze vertelt dat haar opa het belangrijk vond om zijn verhaal te delen met andere mensen, bijvoorbeeld op scholen: “Hij wil dat mensen die uit een oorlog komen kunnen praten.” Haar opa heeft bij verschillende organisaties gezeten: “Daar heeft hij geleerd: ik mag er wel over praten en dat is oké. Hij had er lang moeite mee gehad om erover te praten. Maar juist door te praten kon hij wat teruggeven.”

Hendrik vertelde uit zichzelf, sinds die eerste keer toen zijn dochter een jaar of zestien was, steeds meer over zijn oorlogsverleden – op het laatst zo veel dat zijn vrouw er niet meer goed tegen kon en hem vooral probeerde af te remmen. Hij heeft met zijn kistje met documenten en zijn verhaal bijgedragen aan een tentoonstelling over de razzia in Den Haag. Dat gebeurde in samenwerking met de schrijver van een boek over de razzia en een curator van de tentoonstelling. Cees en Samuel vertelden vlak na de oorlog al over het oorlogsverleden, maar zijn aanvullend recenter herinneringen gaan opschrijven, Cees met praktische hulp van zijn kleindochter. Samuel is korte teksten over zijn verleden gaan opschrijven, volgens zijn dochter sinds hij een computer heeft. Haar man heeft daarvan vervolgens een boek samengesteld. Samen met twee zoons is Samuel teruggegaan naar de plek waar hij is geweest. Dat was volgens Samuel vooral het initiatief van zijn zoons.

Voor alle respondenten geldt dat ze terug zijn gegaan naar een plek die te maken heeft met het verleden als dwangarbeider. Herman, Cees, Thomas en Hendrik hebben ook mensen gezocht die ze kenden uit de periode van dwangarbeid. Dat lukt niet altijd. Cees is het niet gelukt om Tanja, de Russische dwangarbeidster met wie hij het goed kon vinden, terug te vinden. Hendrik is het gelukt om de jonge man met wie hij richting Nederland terug is gelopen te vinden, maar die kon zich, hij denkt als het gevolg van PTSS, niets meer herinneren.

Het meer gaan praten gebeurde dus in interactie tussen vooral de eerste en tweede generatie, maar lotgenoten (de schrijver van het boek over de razzia van Apeldoorn), herdenkingen en de organisaties daaromheen hebben, zoals hierboven blijkt, ook een belangrijke rol gehad. In de volgende paragraaf komen enkele reflecties op mogelijke verklaringen voor meer openheid in de laatste levensjaren aan bod.

4.4 Reflecties op meer openheid

Het meer gaan praten, opzoeken en herdenken kan het gevolg zijn van meerdere ontwikkelingen. Een verandering in levensfase van zowel de eerste als tweede generatie speelt daar mogelijk in mee. Volgens Saskia speelt de pensioenleeftijd mee: “Toen had hij meer tijd om daarover na te denken.” De stimulans van de tweede generatie kan komen doordat de tweede generatie eveneens meer tijd heeft wanneer de kinderen het huis uit gaan en ze meer voor hun ouders gaan zorgen. De bij de interviews betrokken kinderen (de tweede generatie) hebben zorgtaken voor hun vader op zich genomen. In wezen draait de

zorgtaak op dat moment om en mogelijk voelt de tweede generatie ook meer verantwoordelijkheid voor het emotionele welzijn van hun ouders. Er is stimulans om meer te gaan praten, uit belang van het welzijn van vader (Saskia), of uit eigen nieuwsgierigheid (Willem).

Het schrijven op de computer, maar ook het zoeken op internet naar waar ze waren geweest, gebeurt met hulp van kinderen en kleinkinderen (Suzanne helpt haar grootvader met de tekst, Louise laat Chemnitz op Google Maps zien). Door de mogelijkheid om informatie op te zoeken wordt de drempel lager om de plek in het echt op te zoeken. Van tevoren is duidelijk wat men ongeveer kan verwachten. Thea en Willem (2^e generatie) vinden een herinneringscentrum en besluiten daar contact mee te leggen, en Hendrik en Marloes (vader en dochter) besluiten niet naar Chemnitz te gaan omdat het er sterk op lijkt dat er niets te bezoeken is vanwege de bouw van een woonwijk op de plek waar het kamp was geweest. Volgens Marloes wordt het hele bestaan van het kamp er ook ontkend. Kleindochter Suzanne heeft echter gezien dat er een museum is in Chemnitz en overweegt om, ook nu haar grootvader is overleden, alsnog te gaan. Technologische ontwikkelingen dragen dus ook bij aan het actiever bezig gaan met het oorlogsverleden, naast de aanmoedigingen en actieve inzet bij het zoeken naar informatie door familieleden.

De toegenomen psychologisering van de samenleving in de loop van de vorige eeuw (de Swaan, 1986; Withuis, 2002, zie 1.3), in het bijzonder via de media, kan ook van invloed zijn geweest. Terugkeren naar plekken of personen uit het verleden is iets wat alomtegenwoordig is en via onze beeldschermen de huiskamer in komt. De programma's bieden naast emotionele vorm van vermaak ook een voorbeeld voor hoe je met herinneringen om kunt gaan.

Enige toegenomen maatschappelijke aandacht voor dwangarbeid heeft voor Thomas meegespeeld om zelf meer te vertellen. Hij reageerde op een oproep in de media, van iemand die aandacht vroeg voor dit verleden. De toegenomen aandacht – met herdenkingen, nieuwe monumenten, mediaberichten en boeken – kan een zichzelf versterkend effect hebben, waardoor ook onze respondenten er meer aandacht voor hebben. Zij doen mee aan herdenkingen, dragen bij aan boeken en verschijnen in de media. Naast de aansporingen en het volgen van anderen, zien ze daarbij een belang voor zichzelf en van het doorgeven van ervaringen, om een zekere waakzaamheid voor nieuwe oorlogsdreiging te stimuleren (Hendrik, hierover volgt meer in 5.4).

Psychologische theorieën die individuele verklaringen bieden voor het op de voorgrond treden van herinneringen aan de jeugd – het al genoemde *reminiscentie-effect* – moeten ook in ogenschouw worden genomen. De adolescentie is op zichzelf al een periode van grote verandering en identiteitsvorming, die daardoor beter wordt onthouden dan andere periodes in het leven (Rathbone, Moulin & Conway, 2008). Voor deze mannen, door de indrukwekkende ervaringen, is dat mogelijk in nog sterkere mate het geval geweest¹. Bovenstaande reflecties, grotendeels gebaseerd op de interviews, laten echter zien dat toenemende herinnering aan de jeugd niet in een vacuüm gebeurt en dat sociale en technologische processen mogelijk aanvullende verklaringen bieden. Zo is in ieder geval zichtbaar dat er meer openheid komt in interactie tussen verschillende generaties en met aansporingen van de tweede en derde generatie.

In de laatste jaren van hun leven zijn er dan ook meer herinneringen gedeeld. Er is meer gevraagd, gepraat, geschreven, uitgezocht, opgezocht en getoond (documenten, objecten, foto's). Daarmee hebben herinneringen hernieuwde aandacht gekregen. Het herinneren is dus in sterkere mate een zichzelf versterkend intersubjectief proces geworden (zie 1.3), tussen generaties, tussen betrokkenen en herdenkingspraktijken.

1. Hierbij is een kanttekening nodig. Onderzoek van Wagenaar et al. (1990) waarin opgetekende herinneringen van vlak na de oorlog werden vergeleken met latere herinneringen, laat zien dat binnen de oorlogsherinneringen aan een naziconcentratiekamp de meest indrukwekkende unieke herinneringen niet noodzakelijkerwijs het best bewaard blijven. Terugkerende handelingen bleven beter bewaard.

4.5 Conclusie

De thuiskomst aan het einde van de oorlog was niet per definitie kil en zonder begrip van de familie. Enkelen hadden wel die ervaring en meerdere respondenten kregen te maken met maatschappelijk onbegrip. Er waren politieke testen om te bepalen of het geen verraders waren en sommigen werden ook in informele situaties gewantrouwd of aangezien als verrader, terwijl de directbetrokkenen zelf hebben ervaren dat ze onder dwang naar Duitsland moesten. Voor sommige mannen was deze reactie een van de redenen om te zwijgen. In een dorp waar meerdere mannen “uit avontuur” – maar ook gedwongen – naar Duitsland waren vertrokken, was er meer begrip voor de ervaringen en werden er na de oorlog verhalen over de oorlog uitgewisseld.

De tweede generatie kreeg vervolgens te maken met een zwijgzame vader, in sommige gevallen een vader die, in hun ervaring door de oorlog “hard” of “cynisch” was (hierover meer in het volgende hoofdstuk). Anderen hadden een vader die verhalen vertelde, waarvan vermoed werd dat er meer narigheid onder zat. De kleinkinderen hebben een grootvader die (inmiddels) wel over zijn ervaringen vertelt. Zij ervaren echter dat verhalen “gefilterd” worden. Ondanks de verzachte verhalen zien ze grootvader wat betreft het oorlogsverleden als slachtoffer (zie ook 3.2).

Behalve het beschermen van kleinkinderen, vindt er aan alle kanten zelfbescherming en bescherming van en door familieleden plaats, door het filteren en doseren van herinneringen, of aansporingen dat te doen. Praten over de oorlog is wel gewenst, maar niet wanneer het te expliciet, te zwaar en te emotioneel wordt. In de laatste tien à twintig levensjaren is er wel meer openheid. Soms nog wel voorzichtig en met wat tegenzin. Aan de voorbeelden zien we dat er naast bescherming, ook aanmoediging plaatsvindt om te gaan praten. Het bezoeken van plekken waar directbetrokkenen zijn geweest en het bijwonen van herdenkingen vindt vaak plaats op initiatief van de tweede generatie en in samenwerking met herdenkingsorganisaties of -centra. De derde generatie gaat soms mee. De toegenomen openheid is het product van een interactief of intersubjectief proces van herinneren tussen verschillende generaties en herdenkingspraktijken, waar zowel psychologische als sociologische verklaringen voor mogelijk zijn (uiteengezet in 4.4). De herinneringen van de tweede en derde generatie zijn deels door deze hernieuwde openheid gevormd.

In dit hoofdstuk komt de ervaren invloed van dwangarbeid aan bod: lichamelijke en psychische gevolgen, ervaren invloed op familierelaties en op het wereldbeeld en de identiteit van drie generaties. De eerste generatie heeft relatief minder over invloed op familierelaties en identiteit gesproken, vergeleken met de tweede en derde generatie (door verschil in *topic list*, zie 2.3). Psychische gevolgen kwamen in alle interviews aan bod, maar er is uitgebreider naar gevraagd bij de tweede en derde generatie.

5.1 Lichamelijke gevolgen en herinnering

Er zijn in eerdere hoofdstukken al enkele lichamelijke gevolgen aan bod gekomen. Thomas kreeg een wond op zijn voet door de looptocht naar Rees. De wond is niet goed verzorgd, groter geworden en gaan ontsteken tot aan zijn enkel, waardoor het ernaar uitzag dat zijn voet geamputeerd moest worden. Die wond leidde ertoe dat hij, in ieder geval door zijn dochter, aan het oorlogsverleden herinnerd werd, iets wat hij vlak na de oorlog liever wilde vergeten.

Daarnaast waren de directbetrokkenen aan het einde van de oorlog sterk vermagerd. Drie van de vijf mannen zijn bij terugkomst eerst opgevangen op boerderijen in het zuiden van Nederland en hebben daar kunnen aansterken voor thuiskomst. Alle drie de generaties van familie A vertellen over de aankomst van Cees bij de boerderij. Cees vertelt dat hij een hondje wilde optillen, maar dat dat niet lukte: “ik was zo slap”(BP). Thea vertelt, haar vader citerend: “Ik tilde dat hondje op en ik kon het niet eens.’ Zo verzwakt dat ze waren.” Suzanne vertelt ook over het hondje: “Er was een hondje daar, waar hij veel aan had en dus het eten, dat hij daar te eten kreeg.” De herinnering aan honger en vermagerd terugkomen, is in de familie van Cees in ieder geval bewaard gebleven.

Gevolg van het aansterken op de boerderijen was dat de mannen beter doorvoed thuiskwamen dan ze in eerste instantie waren. Vergelijkbaar heeft Herman (familie B) bij de Amerikanen kunnen aansterken. Het aansterken heeft tot gevolg gehad dat ze minder herkenbaar als oorlogsslachtoffer terugkwamen.

Door de slechte leefomstandigheden hadden veel mensen tijdens de oorlog te maken met ziektes. Samuel (familie E) heeft tbc opgelopen. De ziekte speelde in de jaren zestig opnieuw op en leidde tot verblijf in een sanatorium. De andere mannen hebben, voor zover bekend, geen ziektes of lichamelijk letsel aan de oorlog overgehouden waar ze later nog last van hadden (hier zit mogelijk een selectie-effect in. Het zijn immers allen mannen die de negentig hebben gehaald). Marloes denkt wel dat haar vader, door ondervoeding in het kamp in Chemnitz, in een levensfase waarin jongens nog in de groei zijn, minder lang is geworden dan zijn broers, iets wat Hendrik zelf niet ter sprake heeft gebracht.

Een positief lichamelijk gevolg voor Hendrik (familie C), naast een vorm van mentale veerkracht, is de liefhebberij voor wandelen die hij eraan heeft overgehouden. Hij liep vierhonderd kilometer richting huis. Na de oorlog is hij blijven wandelen: “ik heb zestien keer de vierdaagse gelopen”. Volgens zijn dochter is hij vooral na zijn pensioen gaan wandelen en heeft zij dat van hem overgenomen. Kleindochter Louise vermoedt dat het vele wandelen meditatief is geweest en dat hij daardoor zo oud is geworden. Volgens haar heeft hij “bijna 75 keer” de vierdaagse gelopen. Ook Thomas (eerste generatie, familie D) heeft vlak na de oorlog, ondanks zijn zere enkel de vierdaagse gelopen, en uitte daarmee mentale veerkracht. Hij mocht tijdens zijn diensttijd geen functie doen waar hij veel voor moest lopen en wilde het tegendeel bewijzen: “Ik dacht, ik zal jullie krijgen.”

Voor de tweede en derde generatie gelden geen duidelijk ervaren lichamelijke gevolgen als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Naast een gezamenlijke interesse voor wandelen heeft Marloes de indruk dat ze angsten van haar vader heeft overgenomen, bijvoorbeeld voor honden en de tandarts, maar ook in het algemeen. Ze vraagt zich af of angsten van je ouders kunnen worden overgedragen en “in je DNA gaan zitten” en geeft zo een lichamelijke interpretatie aan de psychische doorwerking van oorlogservaringen.

5.2 Ervaren psychische gevolgen

Herman (familie B) heeft duidelijke psychische klachten ervaren. Hij zegt zelf niet goed te weten waar ze vandaan komen. Volgens zijn zoon Willem kwamen die door de periode van dwangarbeid en de bombardementen, maar ook door het vroeg overlijden van zijn moeder en het slecht behandeld worden door zijn stiefmoeder: ze sloot hem op zolder op en sloeg hem (aldus Herman zelf). Hij vertelt dat hij in 1951 een “burn-out” kreeg, “doodsangsten” had en ongeveer een jaar lang hevige nachtmerries had. Hij is ervoor naar een psychiater gegaan, maar heeft de behandeling gestopt omdat hij er geen vertrouwen in had: “Ik heb mezelf moeten genezen”. Hij vertelt dat hij in die tijd een “geheugen als een zeef” had. Hij gaf zichzelf daarop oefeningen om weer meer te onthouden: “dan ging ik voor die [gereedschaps]winkel staan, in het begin keek ernaar en dan moest ik vijf artikelen voor mezelf onthouden. En die moest ik na een half uurtje nog kennen. Die wist ik niet meer. Maar goed, zo heb ik het opgebouwd, van vijf naar tien, van tien naar twintig, totdat ik weer na maanden weer een beetje geheugen had.”

Cees heeft de periode niet als traumatisch ervaren, maar heeft wel anderen meegemaakt die er al tijdens het verblijf in het kamp psychisch aan onderdoor gingen. Samuel heeft geen psychische belasting ervaren. Thomas (familie D) kreeg van zijn familie te horen dat er mogelijk iets was wat hij zou moeten verwerken. Hij vertelt dat driekwart van de groep die uit Rees terugkwam leed aan PTSS: “Er zijn verschillende echte vrienden van mij die hebben het leven gelaten helaas overleden, misschien aan PTSS, want die zijn dus op een zeer jonge leeftijd daarna zijn ze overleden. En dat is allemaal datgene wat ze dus meegemaakt hebben dat... Dus die konden er niet meer tegenop.” Voor hem was het een van de aanleidingen om wel naar de herdenking in Rees te gaan. Ook Hendrik (familie C) heeft psychisch trauma gezien bij een lotgenoot, de jongen met wie hij de lange tocht terug had gemaakt. Hij zocht hem jaren later op, maar hij kon zich niets meer herinneren. Volgens Hendrik was hij “de weg kwijt”.

Sommige directbetrokkenen (Herman, Hendrik, Samuel) zien een zekere hardheid bij zichzelf, door specifieke gebeurtenissen zoals bombardementen, kou en honger of het zien neerschieten van mensen. De tweede generatie heeft die hardheid (of “cynisme”, aldus Willem, zoon van Herman) ook gemerkt bij hun vader. Hanna (familie E) denkt dat de oorlog niet zozeer traumatisch voor haar vader Samuel is geweest, en ook niet voor haar, maar dat het haar vader wel hard heeft gemaakt. Ze koppelt die hardheid aan een andere ervaring die ze wel als traumatisch heeft ervaren, het verlies van haar zusje. Haar zusje werd op jonge leeftijd aangereden door een bakkerskar en overleed, op het moment dat haar vader in het sanatorium lag. Haar vader ging daar volgens haar met een zekere hardheid mee om: “niet klagen maar dragen, dat een beetje. Niet zeuren wat je overkomt, hup, daar moet je gewoon mee dealen”. Het zwijgen over dit verlies is in haar ogen traumatisch voor haar geweest. In die zin zijn de herinnering aan de oorlog en aan het verlies van haar zusje interveniërende herinneringen, waarbij ze de herinneringen aan de ervaringen van haar vader in de oorlog relateert ten opzichte van het verlies van haar zusje, maar de oorzaak van de harde omgang met het verlies tegelijk ziet in dat oorlogsverleden.

In zekere zin contrasterend, ervaart Thea dat zowel haar vader als moeder erg “flink” zijn, een soort hardheid in positieve zin. Dat ziet ze aan kleine dingen, zoals niet klagen bij kou.

De tweede generatie ervaart soms invloed op de eigen psyche, via hun vader, maar niet in termen van

duidelijke psychische trauma's. De ervaringen van vader zijn voor sommigen iets waar ze zich veel mee hebben beziggehouden en wat hun verdriet doet (Saskia, familie D, Marloes, familie C). Marloes ziet, zoals eerder gezegd, angsten bij haarzelf die ze ook bij haar vader ziet, maar waarvan ze niet zeker weet of ze met de periode van dwangarbeid te maken hebben. Saskia omschrijft de herinneringen van haar vader "als een steen" die ze bij zich draagt. Over het algemeen gaat het goed met haar, tot haar gevraagd wordt om erover te praten (zoals bij een interview), dan voelt ze de zwaarte van die steen. Ze heeft de indruk dat ze, door het oorlogsverleden van haar vader, niet tegen agressie kan, wat haar werk bij de politie soms lastig heeft gemaakt. Ze vindt het bovendien moeilijk om emoties te delen: "Dat je minder gewend bent om je emoties te delen, om dat te uiten. Ik weet niet óf dat zo is, maar als kinderen van dwangarbeiders zeggen we dat wel eens tegen elkaar van goh zou dat toch misschien daardoor komen." Marloes ziet dezelfde moeite om zichzelf te uiten, maar vindt het lastig om te bepalen wat precies door het oorlogsverleden komt. Ze weet wel dat ze er "altijd wel" mee bezig is.

Volgens Saskia heeft het herdenken en bezoeken van het kamp in Rees een goede invloed op haar vader Thomas gehad:

Ik denk dat hem dat rust heeft gegeven. Dat hij niet is blijven hangen in de wrok, in de haat, want het is niet alleen de wrok en de haat naar de Duitsers toe, maar je hebt die wrok en die haat in je zitten hè? Dat doet wat met je als mens. Dat kan niet anders, daar raak je verbitterd door. Maar hij heeft dat weten om te zetten. (Saskia, 2e generatie, familie D)

Over de invloed die de herdenkingen op haar hebben, zegt ze alleen wat het haar op de momenten zelf doet. Ze vindt het nog erg moeilijk en heeft soms met haar handen over haar oren bij een toespraak van haar vader gestaan. Hanna en Thea, (familie E en A) van wie de vaders Samuel en Cees geen duidelijke psychische invloed zien, zien dat bij zichzelf ook niet. Thea: "nee, daarvoor zijn we te gelukkig opgegroeid."

De derde generatie ziet over het algemeen geen invloed op hun psychische gesteldheid. Alleen Louise is, net als haar moeder, veel met het verleden van haar grootvader bezig geweest en heeft ervaren dat ze het niet goed kon loslaten.

5.3 Gevolgen voor (familie)relaties

Het vormen van een zekere "hardheid" heeft gevolgen gehad voor familierelaties, in de ervaring van de tweede generatie.

Willem (familie B) heeft ervaren dat herinneringen aan de oorlog de familie opsplijste in plaats van verbond. Zijn moeder had de Hongerwinter meegemaakt en had haar vader verloren aan tbc; zijn vader had in het kamp honger gekend. De regelmatige uitspraak: "jij weet niet wat honger is", zorgde eerder voor afstand dan voor begrip. Het "cynisme" van zijn vader heeft ook gevolgen gehad voor hun band. Van oorsprong kwam zijn vader uit een socialistisch gezin, maar volgens Willem heeft de oorlog hem cynisch en rechts gemaakt: "en naar mijn gevoel veel té." Het was voor Willem lastig om tijdens zijn jeugd en ook later discussies te voeren. Zijn vader had een sterk wantrouwen jegens een "grote" overheid en stemde vooral op de VVD, terwijl Willem meer links van het politieke spectrum stemde. Hij vindt het jammer dat de oorlog zo het karakter van zijn vader heeft gevormd en daarmee ook zijn opvoeding. Het niet kunnen discussiëren ziet hij als een zekere "geestelijke armoede" en hij meent dat hij daardoor zelf ook in zekere mate "gereserveerd" is. In de opvoeding van zijn eigen twee zoons, nu allebei begin twintig, probeert hij zich daartegen te verzetten. Hij praat meer met ze, ook over het oorlogsverleden, maar vraagt zich af hoe open ze er vooralsnog voor staan. Hij wil het ze ook niet opdringen. Kleinzoons Victor bevestigt het beeld

dat zijn vader schetst en zegt dat zijn opa zich snel boos kon maken. Over de relatie met zijn ouders zegt hij: “Het is geen gezin met veel discussies, gewoon praten over dingen waar we zijn geweest en wat we ervan vonden. Meer dan dat ook niet echt.” Hij vindt de band wel hecht en zegt daarbij dat ze elkaar veel zien. Een relatie met het oorlogsverleden wordt bij die bespiegelingen niet gelegd. Victor vertelt over zijn opa, die inmiddels is overleden: “Ik zie hem eigenlijk alleen als de persoon die hij was toen ik er was. En ik weet niet goed wat hij daarvoor nou wel of niet heeft gedaan. Maar ik vond hem ondanks de oorlog gewoon een fijne opa.”

Voor de anderen, in zowel de tweede als derde generatie, was het ook lastig om uit te drukken hoe het oorlogsverleden de familierelaties heeft bepaald. Voor Hanna (familie E) geldt ook dat de hardheid haar vader soms “een boeman”, een strenge vader, maakte. Dat is hij nu niet meer, vindt ze. Haar zoon vertelt hetzelfde, dat zijn moeder dat soms zo heeft ervaren, maar baseert zich daarin op wat zijn moeder vertelt en niet op zijn eigen ervaringen. Voor hem is hij een leuke opa die graag grappen maakt.

5.4 Ervaren invloed op (politieke) identiteit en levensovertuiging

Het wereldbeeld van de eerste generatie is, vooral vanuit het perspectief van de tweede generatie, nog lang na de oorlog anti-Duits geweest. Er werd thuis over “moffen” gesproken en vakantie naar Duitsland was uit den boze. Dat is in de loop der jaren verminderd. Bij Thomas (familie D) was dat onder invloed van herdenkingen samen met Duitsers. Marloes (tweede generatie familie C) had het anti-Duitse sentiment van haar vader overgenomen. Dat uitte zich door eveneens nooit naar Duitsland op vakantie gaan. Sinds enige jaren doet ze dat wel. In de derde generatie vertellen Louise en Naomi dat hun grootvaders niet meer anti-Duits waren, en Naomi vertelt ook dat haar opa Thomas juist Nederlanders en Duitsers “dichter bij elkaar” probeerde te brengen. Bram vertelt dat zijn opa Samuel anti-Duitse grapjes maakte.

Herman was naast anti-Duits ook anti-Engels, doordat hij ervoer dat zij vooral de bombardementen uitvoerden. Amerikanen adoorde hij daarentegen nog lang. Volgens zijn zoon had zijn vader bovendien een ambivalente houding ten opzichte van Russen. Aan de ene kant voelde hij door de ongelijke behandeling empathie, aan de andere kant zorgde de Russische betrokkenheid bij plunderingen dat hij een hekel aan ze kreeg. Voor die plunderingen heeft Willem dan weer meer begrip. Gedurende zijn leven bleef Herman een interesse in Rusland houden en heeft zelfs even de Russische taal geleerd.

De invloed op geloofsovertuiging is voor Hendrik en Samuel (familie C en E) tegenovergesteld verlopen. Hendrik heeft door de oorlog, volgens zijn dochter, het (katholieke) geloof afgezworen. Hij vertelde volgens haar: “als er iets in de ... [wijst omhoog] dan had hij dit nooit laten gebeuren.” Toen hij ouder werd kwam het geloof echter weer langzaam terug en had hij een kruis bij zijn bed. Hanna vertelt dat de oorlog haar vaders geloof juist heeft gesterkt. Ze merkt de invloed van de oorlog daarop wanneer ze het vergelijkt met zijn broers en zussen “die zijn toch, ja, noem het ‘milder’, tussen aanhalingstekens.” De invloed van de oorlog op haar eigen leven en dat van haar broers en zussen gaat volgens haar dan ook vooral via het geloof van haar vader. Zij is gereformeerd opgevoed, is zelf gelovig en heeft dat ook weer aan haar kinderen doorgegeven die ook allemaal actief gelovig zijn (Bram beaamt dat). Hanna noemt de invloed op het geloof een toegenomen “besef”:

Het besef van: niks is eigenlijk belangrijk. Als je ziet wat mensen elkaar aandoen. Hoe gruwelijk. Je kan geen mens vertrouwen. Ja, materiële dingen zijn helemaal niet belangrijk. Want uiteindelijk hou je niks over. Maar dit ... [beweging met hand omhoog] is blijvend. Het verticale is blijvend. (Hanna, 2^e generatie, familie E)

Bij de vader en zoon van Hanna, bij Samuel en Bram, zijn deze religieuze reflecties in relatie tot de oorlog niet ter sprake gekomen. Bram vertelt inderdaad gelovig te zijn en voedt zijn kinderen ook gelovig op, maar legt de verbinding met de oorlog niet.

Thea (familie A) ziet dat het oorlogsverleden haar perspectief op de maatschappij sterk heeft beïnvloed. Ze hecht veel waarde aan parlementaire democratie, gaat graag stemmen en voelt zich betrokken bij de politiek in Nederland. Ze maakt zich zorgen om verzuiving in de maatschappij en opkomend neonazisme, ook in Duitsland. Ze verbindt dat alles aan de ervaringen van haar vader. Ze denkt ook dat het ooit weer oorlog wordt, omdat oorlog van alle tijden is. Het is niet zo dat ze er dagelijks bang voor is, maar ze verwacht wel dat het ooit gaat gebeuren: “Nee, er is geen oorlogsdreiging naar mijn idee. Helemaal niet, maar als het gebeurt moet je afwachten wat er met jou gebeurt en of je slim en handig en fysiek nog goed bent.” Uit haar narratief spreekt een zeker belang van waakzaamheid dat ook in de interviews van de eerste generatie te herkennen is, zoals bij Hendrik (familie C):

...die ellende, die komt toch weer een keer hoor. Dat is niet de eerste keer. Want ik leerde al op de lagere school geschiedenis en toen zei die leraar al; reken nou maar dat om de 50, 60 jaar is er weer een nieuwe oorlog. En dat komt ook regelmatig uit. Is het, het hoeft niet hier in Nederland te zijn maar het kan in de buurt zijn. (Hendrik, 1^e generatie, familie C)

De waakzaamheid is er ook bij meerderen in de tweede en in zekere zin nog in de derde generatie. Willem, Saskia en Thea (tweede generatie) maken zich zorgen om de opkomst van populistische partijen die zich discriminerend uitlaten, of om nieuwe oorlogen; Louise (derde generatie, familie C) koppelt herinneringen aan haar opa's oorlogsverleden aan allerlei huidige gebeurtenissen en maatschappelijke discussies, zoals aan herinneringen aan het slavernijverleden, de huidige uitbuiting van arbeidsmigranten en de opvang van vluchtelingen.

Verder zijn er meer algemene lessen die de derde generatie trekt uit het oorlogsverleden en voelen sommigen zich betrokken bij allerlei vormen van onrecht. Naomi (familie D) ziet daarin ook een zekere invloed op identiteit. Ze vertelt dat ze veel respect heeft voor anderen: “Dat is zo belangrijk. Iedereen is gelijkwaardig. Dat heb ik wel geleerd, door de oorlogsgeschiedenis denk ik.” Suzanne (familie A) ziet de invloed van de oorlog in het zuinig omgaan met eten door de honger die haar grootvader Cees heeft gehad en het bewuster zijn van de (opleidings)kansen die ze heeft, doordat haar grootvader en grootmoeder die door de oorlog niet hadden. Ook Louise (familie C) ziet dat ze zich bewuster is van andere vormen van onrechtvaardigheid, zowel nu als in de geschiedenis. Ze noemt bijvoorbeeld de huidige uitbuiting van arbeidsmigranten en de slavernijgeschiedenis: “Als ik dit soort dingen tegenkom merk ik dat in tegenstelling tot mijn omgeving – die niet zo'n achtergrond heeft – dat het mij harder raakt.”

In tegenstelling tot Louise en Naomi ervaren Victor, Bram en Suzanne van het oorlogsverleden geen invloed op hun identiteit. Het is: “te lang geleden.” (Suzanne, Bram). Bram vertelt dat hij de koppeling aan identiteit ver vindt gaan: “Ik begrijp dat ook niet zo goed. Ik vind het ook een lastig onderwerp, want dan doe je ook alsof je er zelf in gezeten hebt en dat vind ik wel heel ver gaan.” Voor hem is zijn eigen strijd tegen ziektes meer van belang geweest en voelt hij zich door die strijd sterker: “Bij mij is het meer mijn gezondheid geweest dan het verleden van opa of überhaupt het oorlogsverleden dat invloed op me heeft gehad.”

5.5 Conclusie

De invloed van het oorlogsverleden is voor de directbetrokkenen lichamelijk gezien beperkt gebleven.

Zowel voor lichamelijke als psychische invloed hebben we te maken met een selectie-effect. We hebben mannen geïnterviewd die in goede conditie in de negentig zijn geworden. Er zijn bij sommigen wel duidelijke psychische gevolgen; bij Herman leken die – zoals hij zijn situatie eind jaren veertig omschrijft – op PTSS, maar over het algemeen zijn de betrokkenen er goed uitgekomen. Ze ervaren een zekere hardheid bij zichzelf en hun kinderen zien dat ook zo, bij sommigen van de tweede generatie had die hardheid gevolgen voor de relatie met hun vader en gevolgen voor hun jeugd. De derde generatie heeft de hardheid van hun grootvader en de gevolgen van de oorlog in mindere mate ervaren. Zij zien meer een leuke, lieve, of grappige opa.

De invloed op het wereldbeeld betreft een initieel anti-Duits sentiment, wat langzaam is weggeëbd, soms onder invloed van herdenkingen met Duitsers. Daarnaast is er variatie in een afnemende of juist toenemende religiositeit, en (bij één respondent) een toenemend besef van het belang van parlementaire democratie te zien. Sommige respondenten, verspreid over de families en generaties, tonen een zekere waakzaamheid voor onrechtvaardigheid en oorlog en zien op die manier een doorwerking in hun identiteit. Anderen zien die doorwerking niet of minder, waarbij interveniërende herinneringen zoals een persoonlijke strijd met ziekte een rol kunnen spelen, wanneer die als belangrijker voor de identiteit worden ervaren. In de derde generatie is er meer waakzaamheid bij respondenten die actiever met het oorlogsverleden van hun grootvader bezig zijn geweest. Onder de eerste generatie is de noodzaak voor waakzaamheid een van de redenen om aan het einde van het leven meer te vertellen of op te schrijven over hun oorlogsverleden (zie ook 4.3).

6 VRIJHEID EN ONVRIJHEID

6.1 Ervaringen met vrijheid en onvrijheid

Alle respondenten van de eerste generatie, de jongens en jonge mannen die verplicht moesten werken in het 'Derde Rijk', hebben in verschillende gradaties te maken gehad met ontneming van hun vrijheid. Bij Herman (familie B) werd bedreigd met het intrekken van loon en steun voor de familie. De familie had geen andere vorm van inkomsten, hij werd via zijn werkgever verplicht en uiteindelijk werd hij onder begeleiding van een Duitse soldaat naar de grens met Duitsland gebracht. Eenmaal in Duitsland had hij – door toeval – nog enige invloed op waar hij kwam te werken. Een Nederlander in de trein rekruteerde hem voor een fabriek in het Ruhrgebied. In de fabriek mocht hij op kantoor werken in plaats van in de fabriek zelf, wat er uiteindelijk voor zorgde dat hij uit de barakken mocht en bij burgers terecht kwam met enige bewegingsvrijheid (maar even goed in een koud huis en met weinig te eten).

Cees (familie A) vertrok onder dwang, maar zag het ook als een avontuur. Er was enige vorm van vrijheid, bijvoorbeeld om zich buiten het kamp te bewegen wanneer hij niet hoefde te werken. Voor hem en Herman bestond er in het begin nog enige mogelijkheid tot het verzenden en ontvangen van brieven. Zijn getuigenissen laten echter ook zien dat er geen vrijheid van meningsuiting was – een grap over Hitler werd publiekelijk met zware marteling bestraft, vermoedelijk met de dood tot gevolg.

Samuel (familie E) verbleef in een klein dorp in Oostenrijk, met een kleine groep mannen. Hij werkte (verplicht) aan het spoor en had daar enige bewegingsvrijheid. De naaste ervaringen vonden plaats doordat ze verwickeld raakten in oorlogssituaties en door ziekte tijdens de terugtocht. De plek waar ze zaten werd beschoten en gebombardeerd, en voor de Russen waren ze meer bevreesd dan voor de Oostenrijkers en Duitsers. Hij liep er dysenterie en tbc op en overleefde de reis via Odessa ternauwernood.

Nog extremere vormen van dwang waren de razzia's waarbij Thomas en Hendrik als jongens van zeventien onder schot werden gehouden en stokslagen kregen (Thomas) terwijl ze naar een gesloten en bewaakt kamp werden gebracht. Thomas, die al een zware wond aan zijn voet en enkel had, werd bovendien gemarteld en vernederd:

's Avonds moest ik, nummer zoveel, moest komen naar buiten treden en toen werd ik opgevangen in een tehuis in een kamer daar op het terrein. En daar was de vrouw van de burgemeester, die was jarig. En [Thomas] werd op tafel gelegd en die werd vastgebonden en toen heb ik 21 stokslagen gekregen op mijn rug en op mijn hoofd. Die werden gewoon kapotgeslagen. Met een op verzoek van de vrouw van de burgemeester wat voor muziek wil je erbij hebben, zegt ze nou doe maar driekwartsmaat, operette. Dus op driekwartsmaat ben ik geslagen, 21 stokslagen. En toen hebben ze mij naar buiten gegooid in de sneeuw. Deur dicht. (Thomas, 1^e generatie, familie D)

Hij is toen door Nederlanders naar binnen gesleept en later gevlucht door zich in een ziekenwagen te verstoppen. In zijn beleving liep hij net zo veel risico om te sterven door te blijven als door te vluchten. In Nederland heeft hij vervolgens tot het einde van de oorlog kunnen onderduiken. Dochter Saskia is onder de indruk van de mannen die hem in de ziekenwagen niet hebben verraden:

Dat ze toch het risico hebben genomen om mijn vader daar te laten liggen, want stel die Duitsers

erachter waren gekomen. Wie weet was die hele handel doodgeschoten. Dat kan maar zo hè? Die Duitsers waren natuurlijk ook niet zo gezellig meer aan het eind van de oorlog. Dat je dan tóch het risico neemt en een medegevangene daar laat liggen. Dat is ook wel iets positiefs. Dat vind ik mooi dat je dat durft. Dan heb je lef. (Saskia, 2e generatie, familie D)

Samengevat laten de ervaringen zien hoe de directbetrokkenen herinneringen hebben aan onvrijheid: aan arbeidsdwang, oorlog, het ontbreken van vrijheid van meningsuiting. Sommigen waren getuige van minderwaardige behandeling van anderen op basis van etniciteit (zie 3.2) of werden zelf ernstig mishandeld.

Bij thuiskomst, of bijna thuiskomst, was er soms sprake van euforische vrijheidsbeleving. Samuel voelde zich bevrijd toen hij met de boot vanuit Odessa in Marseille aankwam. Bij aankomst speelde een orkest eerst de Marseillaise en daarna het Wilhelmus, vanwege de vele Nederlanders die aankwamen: “Dat vergeet ik nooit. Toen was ik echt in de stemming van, we zijn ... Ja.” Bij het horen van het volkslied krijgt hij het daardoor nog regelmatig te kwaad. De ondervragingen in Nederland zorgden echter voor een einde aan het euforische gevoel van vrijheid.

6.2 Vrijheid als waarde en de verbinding met het oorlogsverleden

Het begrip ‘vrijheid’ wordt in de interviews met de tweede en derde generatie initieel vooral met brede definities ingestoken en vervolgens aan maatschappelijke discussies en wereldproblematiek gekoppeld.

Voor Marloes (familie C) is vrijheid “zonder dwang”, en “zelf de keuze hebben”. Voor Hanna (familie E) is vrijheid “veiligheid”, “dat je uit kan komen voor je mening” en “niet over je schouder hoeven te kijken”. Het gaat hier dus vooral om persoonlijke autonomie, een bevinding die ook in eerder Nederlands onderzoek is gevonden (Nationaal Comité 4 en 5 mei & SCP, 2021). Voor Willem (familie B) is “gewetensvrijheid” en “uitingsvrijheid” belangrijk. Thea (familie A) kijkt verder dan persoonlijke autonomie, koppelt vrijheid aan democratie en ervaart dat ze dat doet door de ervaringen van haar ouders tijdens de Tweede Wereldoorlog:

Jemoet er blij om zijn dat je in een land leeft waarin er verschillende partijen mogen zijn, afvaardigingen van mensen die anders denken dan jezelf, en dat dat mag bestaan en dat dat in een Tweede Kamer, netjes via een grondwet geregeld is. Dat, ja, daar begint het mee, dat die grondwet is gemaakt, dat er niet gediscrimineerd mag worden en dat je vrij mag zijn in je, welk onderwijs je volgt, welk geloof je aanhangt en welke partij je wilt kiezen. (Thea, 2^e generatie, familie A)

Zowel Hanna als Willem noemen dat er grenzen zijn aan vrijheid. Hanna noemt “fatsoensgrenzen” en Willem benoemt een “spanningsveld”, bijvoorbeeld met de vaccinweigeraars waar hij moeite mee heeft, maar waarvan hij toch vindt dat zij zich mogen uiten. Saskia (familie D) heeft een sterk besef van dat haar vrijheid nooit is ontnomen en dat vrijheid iets is om erg zuinig op te zijn, want “zonder vrijheid ben je niks”.

In de derde generatie is het vergelijkbaar. Naomi noemt vrijheid: “dat iedereen kan doen wat hij wil”, “elkaar respecteren”, “de ruimte geven” en onvrijheid: “elkaar dingen niet gunnen”, “elkaar de ruimte niet gunnen”. Bram en Louise benoemen daarbij weer grenzen aan vrijheid. Bram zeg het als volgt: “je eigen keuzes maken, maar wel tot op zeker hoogte” en Louise denkt ook dat “absolute vrijheid niet echt bestaat”, denkend aan wetten en ongeschreven regels. Ze vindt bijvoorbeeld de mogelijkheden tot sociale mobiliteit beperkt door wat je van je ouders meekrijgt.

In zowel de tweede als derde generatie worden bij verdere reflectie op onvrijheid verbindingen gelegd met oorlog in het algemeen, met de slechte opvang van vluchtelingen in kampen en de op het moment van het interview recente overname van de macht door de Taliban in Afghanistan.

De koppeling naar het interviewonderwerp, het oorlogsverleden van vader of grootvader, wordt meestal niet direct gemaakt, maar is wel terug te vinden wanneer respondenten uitwijden over het onderwerp. Bij Louise (familie C) is dat te zien in het belang dat ze hecht aan de herinnering aan de geschiedenis van slavernij, wat voor haar door de herinneringen van haar opa Hendrik niet ver weg lijkt: “Als mensen dan zeggen: ‘waarom moeten we hier iets aan doen, het is zo lang geleden!’, heb ik iets van: hou je mond. Het kan iemands oma zijn die slaaf was”. Ook is de koppeling te zien in haar verwijzingen naar oorlog in het algemeen, vluchtelingenkampen en de slechte behandeling van arbeidsmigranten.

Voor Suzanne (familie A) is daarbij ook de welvaart belangrijk en de mogelijkheid om te studeren, wat voor haar grootouders door de oorlog niet het geval was. Suzanne zegt dat we geluk hebben gehad met de “uitslag van de oorlog”. Ze relateert het begrip ‘vrijheid’ wel door te zeggen dat wanneer de andere partij had gewonnen, zij dat op hun manier ‘vrijheid’ hadden genoemd. Ze vindt verder dat er nog wel verbetering mogelijk is, maar is daar hoopvol over: “ik vind gewoon dat iedereen gelijk is en hoop dat we allemaal op deze aarde naast elkaar kunnen leven. Zonder dat er wat aan de hand is, zonder dat we ruziemaken. Maar ik ben ook wel een beetje realistisch erin, dat duurt nog een tijdje voor het zo ver is. Maar we zijn wel goed op weg.”

Een link met het op het moment van de interviews gaande coronamaatregelen wordt soms ook gelegd. Die worden echter eerder gerelativeerd als tijdelijk, op dat moment noodzakelijk en “voor een ander” (Thea, 2^e generatie, familie A).

Voor Victor en Bram maakt vrijheid een belangrijk onderdeel uit van hun identiteit, ook al zien zij geen link tussen hun identiteit en het oorlogsverleden van hun grootvaders. Zij hebben niet dezelfde ervaringen met onvrijheid als hun grootvader en kunnen het zich moeilijk voorstellen. Victor zegt: “Vrijheid is alles wat ik ben op dit moment”. Voor hem is het vanzelfsprekend en hij ervaart het in dat hij alles zelf kan kiezen. Het is “Gewoon doen wat je zelf wil doen”.

Kortom, vrijheid is in de ervaring van de respondenten een breed begrip dat vooral laat zien dat persoonlijke autonomie belangrijk wordt gevonden. In tweede instantie leggen respondenten een link met maatschappelijke onderwerpen en met het verleden van hun (groot)vader. Voor de derde generatie is een wereld zonder die vrijheid nog moeilijker voor te stellen dan voor de tweede generatie voor wie vrijheid minder vanzelfsprekend is, al ziet niet iedereen in de derde generatie de wereld zoals die is als volmaakt vrij. Degenen in de derde generatie die actiever met het verleden van hun grootvader bezig zijn geweest, zien een grotere noodzaak om de wereld nog vrijer en rechtvaardiger te maken. Hoe de samenhang tussen de interesse in het oorlogsverleden van grootvader en in maatschappelijke onderwerpen precies in elkaar zit, is op basis van de interviews niet vast te stellen.

6.3 Belang van herdenken en doorgeven

In het herdenken en het al dan niet doorgeven van lessen uit het verleden voor de toekomst zit variatie binnen de families en generaties, maar er zijn toch enkele patronen te ontdekken.

In de eerste generatie gaat het bij het herdenken sterk om het verwerken van het verleden, en het herdenken en erkennen van slachtoffers. Het gaat bovendien om het erkennen van een gebrek aan erkenning. Aanvullend wordt het belang genoemd van het doorgeven van hun herinneringen, met het oog op waakzaamheid voor oorlog in de toekomst. Dat alles geldt vooral voor Herman, Hendrik en Thomas (families B, C en D). Cees en Samuel (familie A en E) zijn minder met collectief herdenken bezig.

Ze houden zich wel bezig met hun eigen ervaringen en in oorlog in het algemeen (Samuel), maar meer als een persoonlijke interesse vanwege hun eigen betrokkenheid in de oorlog.

Herman vindt dat het in Nederland met de herdenking en erkenning niet goed is gegaan. Hij is er ook niet hoopvol over dat dat gaat veranderen. In zijn betoog is een zeker cynisme te herkennen, waar zoon Willem het over heeft: “Het is 75 jaar verrot. Het is 75 jaar verkeerd gegaan.” Hij doelt daarbij op het “gebrek aan respect” dat “Wij, als Arbeitseinsatzers” hebben ontvangen. (Herman gebruikt het begrip ‘Arbeitseinsatz’ in tegenstelling tot de anderen wel, zie 3.2.4). Herman ziet wel het belang van herdenkingscentra zoals die op de plek van de kampen waar hij zat in Oberhausen. Als het doel van het herdenkingscentrum ziet hij:

...het aan de kaak stellen van alle, ik zou haast zeggen, politieke misbruik (...) Ik weet niet of dat de officiële doelstelling is, maar zo staat het voor mij in mijn gevoelsleven bekend. Het is bewonderenswaardig dat er Duitsers zijn die dus erkennen wat ze misdreven hebben die dat toch in dit, naar mijn mening, wel eens treurige doorvoeren, want het schuldbesef bij deze mensen is zo groot. (Herman, 1^e generatie, familie B)

De erkenning van wat er in Duitsland fout is gegaan, staat voor Herman in contrast met hoe de Nederlandse staat ten aanzien van dwangarbeid heeft gehandeld. Daarbij gaat het om het meewerken aan de uitlevering van Nederlandse mannen, als het afhandelen van de schuld van Duitsland door de Nederlandse staat (Volder, 1996; “Vergoeding voor Arbeitseinsatz”, 1998; “Final Compensation Pending”, 2005) en het, in zijn ogen, niets doen van de Nederlandse staat tegen het collectieve beeld van landverraders. Met het uittypen van zijn schriftje uit 1947 heeft hij in zekere zin bijgedragen aan het “aan de kaak stellen van politiek misbruik”, al zag hij dat zelf meer als een project van zijn zoon. Hij zag zichzelf daarin meer als een “werktuig in zijn hand”.

Thomas (familie D) had initieel moeite met herdenkingen, maar hield er zich in de laatste vijftien jaar van zijn leven actief mee bezig. Hij vertelt dat de reacties van Duitsers in Rees, ook van de tweede en derde generatie, hem hebben doen inzien dat er in Duitsland een zeker besef is van wat er is gebeurd: “En toen kwam ik er ook achter dat is ook zo, die mensen die waren hartstikke van goede wil, die snapten het zelf ook niet dat hun vader of opa dat gedaan hebben. Snapten er geen barst van.” In Nederland ervaart hij, net als Herman, nog steeds negatieve reacties op het herdenken: “Men heeft mij verschillende keren gezegd van waarom moet je weer herdenken, god, hoe lang ben je al thuis? Maar die snappen herdenken niet.” Bij Thomas gaat het niet om betrokkenheid bij de Dodenherdenking op de Dam op 4 mei. “Ik zeg: maar dat is niet herdenken.” Voor hem is “écht herdenken” niet alleen stilstaan bij wat er is gebeurd, maar om daadwerkelijk in gesprek te gaan en confrontaties aan te gaan. “In Rees zelf, [...] dat ze heel goed snapten dat ik niet meer in Rees wilde zijn. Ik zeg nee ik wil niet in Rees zijn. Bombarderen, helemaal en weg. Ik zeg dat is mijn mening, god dat vonden ze wel eerlijk.” Thomas uitte tijdens herdenkingen in Rees dus zijn boosheid, waarbij het waarschijnlijk van belang was dat er in Rees met begrip en berouw werd gereageerd.

Hendrik houdt zich vanaf de jaren negentig bezig met de herdenkingen in Den Haag, en was voor die tijd al betrokken bij het tot stand brengen van herdenkingen: “Daarvoor hadden we dat niet, hè? We hadden geen herdenking” Aan het einde van zijn leven veranderden de herdenkingen echter, omdat er nauwelijks meer mensen in leven waren. Hij kreeg op dat moment vooral vragen van mensen van de tweede en derde generatie:

En die kinderen en kleinkinderen die weten niet wat ze horen. Want die hebben nog nooit die verhalen gehoord van die mensen wat er daar allemaal gebeurde. En die zijn ook nooit, dikwijls nooit

teruggekomen. En als ze dat dan horen, [vragen ze] waar heeft u gezeten? Dat, en heb je dat? Weet je dat en dat en dat? En dat vinden ze heel interessant natuurlijk. En die zie je ook steeds terug. Maar mensen die daar geweest zijn in Duitsland die zie je, ik zie daar geen één meer. Ik was de laatste, ik zal de enigste nog zijn die er is. Omdat ik natuurlijk 17 jaar was, dat is erg jong, in de oorlog. En de meesten die waren al ouder, 20, misschien ook nog wel ouder. En die zijn overleden in die tijd. (Hendrik, 1e generatie, familie C)

Hendrik vindt het belangrijk dat het verleden wordt doorgegeven en dat het kistje (inmiddels een doos) met documenten bewaard blijft. Hij zou het daarom zonde vinden als zijn herinneringen, of andere herinneringen aan gedwongen arbeid, verloren gaan: “Mensen moeten oplettend zijn. Ze trappen overal maar in.”

Cees associeert herdenken vooral met het eigen verleden: “Herdenken? (...) Nee. Nou, we zijn er geweest hè?” (Hij doelt op een persoonlijk bezoek met zijn familie aan Witten-Annem). 4 mei doet hem minder: “Dat zegt me allemaal niks meer. Nee hoor, nee.” Voor Samuel geldt ook dat hij de herdenking op 4 mei niet associeert met het eigen oorlogsverleden. Hij heeft wel in het algemeen veel met oorlog “omdat, ik er zelf in gezeten heb”. Voor hem was het indrukwekkend om naar België te gaan, waar de Eerste Wereldoorlog werd herdacht. Dat vond hij wat betreft herdenking indrukwekkender dan zijn bezoek aan Oostenrijk, al was de reis met zijn zoons op zichzelf goed bevallen. Samuel heeft wel zijn herinneringen aan de oorlog voor het nageslacht opgeschreven: “om toch een beetje stuur te geven, leiding te geven voor de toekomst”. Wat precies die sturing is, wordt uit het interview niet duidelijk. Uit de verzamelde “krabbeltjes” blijkt, zoals je uit het interview met zijn dochter zou verwachten, dat dit inderdaad neerkomt op een religieuze sturing, puttend uit zijn ontberingen. Daarin schrijft hij: “Ik wil jullie één ding op het hart drukken: bedenk dat alles vergankelijk is, je geld, je gezondheid, kortom alles wat je hebt/Je moet het bezitten als niet bezittende, zoals de Heer ons in zijn Woord leert.”

In de tweede generatie speelt bij het herdenken de gedachte aan vader en de verwerking van zijn verleden mee. Daarbij gaan ook gedachten uit naar onrecht en naar het waakzaam zijn voor nieuwe oorlogen. De respondenten kijken dus zowel naar het verleden als naar het heden en naar de toekomst. Bovendien kijken ze zowel naar Nederland, Europa als verder over de grens. De Nationale Dodenherdenking is voor Marloes van groot belang (ook voor Thea en Hanna; met de andere twee is alleen over specifiekere herdenkingen gesproken).

Nou ook wel van mijn vader ja, over die eh. Maar ook over andere mensen die een slechte tijd hebben doorgemaakt, maar ook over de oorlog die nu in alle landen spelen. Dat je eigenlijk zo machteloos staat, de onmacht van de mensen die zo, ja, misbruikt en mishandeld worden. Dan heb ik daar toch wel eh medeleven mee zegmaar. Misschien wel iets meer dan een ander, maar...omdat je zelf hebt ervaren dat je vader het heeft meegemaakt, dat je daar meer een beeld van hebt. (Marloes, 2^e generatie, familie C)

Ze vindt het dan ook van belang om het ritueel van de Dodenherdenking, de twee minuten stilte op de televisie met beelden van de Dam, voort te zetten en aan hun kinderen door te geven.

Saskia en Marloes hebben daarnaast specifiekere herdenkingen bijgewoond die gaan over dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog of over razzia's. Ze gingen in eerste instantie met hun vaders (Thomas en Hendrik) mee en deden het voor hun vader. Saskia is later uit eigen beweging met herdenkingen aan de slag gegaan door zich in te zetten om haar vader ereburger van Apeldoorn te maken

vanwege zijn inspanning voor de herdenkingen. Ook na het overlijden van haar vader gaat zij nu naar herdenkingen in Apeldoorn en Rees, samen met haar dochter Naomi.

De tweede generatie neemt ook het initiatief om samen met hun vader, naast officiële herdenkingen, ook niet officiële herdenkingsplekken te bezoeken, plekken die betekenis hebben gehad voor het specifieke oorlogsverleden van hun vader. Het gaat dan om de plek waar een kamp, een andere verblijfspot, of een werkplek was, bijvoorbeeld de boerderij waar ze zijn opgevangen bij terugkomst in Nederland.

Een deel van de derde generatie hecht op vergelijkbare wijze aan herdenkingen als de tweede generatie: er is dan ook een combinatie van denken aan grootvaders verleden, aan andere slachtoffers van de oorlog, en aan oorlog en onrecht in het heden. Herdenkingen lijken minder gericht op waakzaamheid voor oorlog in de toekomst. Aanvullend is het voor enkelen een persoonlijk meditatie moment.

Louise gaat juist buiten officiële herdenkingen naar het oorlogsmonument voor dwangarbeiders in Den Haag: “Ja, ik woon vlakbij [het oorlogsmonument] en met enige regelmaat wandel ik daarheen. Zo’n één keer per jaar, niet met dodenherdenking want dan is het te druk. Af en toe heb ik zo’n bui en dan ga ik daar zitten. Als ik er langsfiets dan ga ik er ook even zitten.” Haar manier van omgaan met het monument karakteriseert hoe persoonlijk het oorlogsverleden van haar opa voor haar is.

Naomi, Louise en Suzanne associëren de dodenherdenkingen sterk met hun opa en wat hij heeft meegemaakt (ook al weten ze dat dus niet altijd tot in detail). Naomi hecht aan zowel 4 mei als aan 9 november, de dag waarop in Rees de Jodenvervolgung (*Kristallnacht*) en repressie van het naziregime in het algemeen wordt herdacht: “4 mei is voor mij een heel belangrijk iets omdat dan iedereen is bevrijd. Komt ook omdat opa dit heeft meegemaakt. Elke keer zit ik voor de televisie. Het is voor mij heel belangrijk. 9 november is voor mij ook heel belangrijk. Die dag sta ik er ook bij stil.”

Voor Bram en Victor lijken de herdenkingen wat minder zwaar te wegen. Ze drukken zich er, vergeleken met de andere drie, minder persoonlijk over uit. Bram zegt dat hij het door drukte ook wel eens mist; dat zijn grootvader ook wel eens de “revue” passeert, maar dat hij ook aan andere oorlogsslachtoffers denkt. Toch vindt hij dat de Dodenherdenking moet blijven: “Daar hoef ik niet eens over na te denken. Omdat het iets is dat onze historie is. Dat is iets om je met beide benen op de grond te krijgen, ook al begint dat steeds lastiger te worden, blijkbaar. Maar het is wel iets om bij stil te blijven staan.” Dat voor Bram de herdenkingen minder persoonlijk zijn, kan komen doordat het oorlogsverleden in de ogen van zijn eigen opa “meeviel” en hij zich er minder actief mee heeft beziggehouden, ook vanwege zijn persoonlijke strijd met ziekte.

Victor denkt op 4 mei aan zijn opa en de verhalen die hij vertelde en “hoe het allemaal gelopen is in Europa”. Een verbinding naar het heden of de toekomst legt hij daarbij niet. Lokale herdenkingen bezoekt hij niet. Hij ervaarde dat zijn ouders daar al minder belang aan hechtten: “Ze vonden het een showtje geworden, die herdenking. Dat het niet meer ging om herdenken.” Victor en Naomi zijn naast de herdenkingen op 4 mei met hun ouders mee geweest naar herdenkingen of herdenkingscentra die directer te maken hadden met het oorlogsverleden van hun opa. Op Naomi maakte dat veel indruk:

Kaarsje aansteken, er waren altijd speeches. Scholen gingen liederen zingen, heel bijzonder altijd. Twee jaar geleden hebben we de route gelopen van toen hij uit het kamp kwam, terug naar huis. Met familie hebben we dat gelopen. Ja, het hele stuk. Uur of twee denk ik. Misschien wel langer. Ik weet het aantal kilometers niet meer, het was de route. Echt ver. Het raakte me wel omdat het je herinnert aan: jeetje, dit heeft opa ook gelopen. (Naomi, 3^e generatie, familie D)

Deze sterk geritualiseerde vorm van herdenken heeft duidelijk indruk op Naomi gemaakt. Haar opa

heeft echter de route niet gelopen (hij moest op de heenweg wel van Zevenaar naar Rees lopen), maar andere kampbewoners wel. Haar opa was ondertussen al in de ziekenvervoerwagen terug naar Nederland gevlucht.

Behalve het fysiek opzoeken van plekken om te herdenken, zoekt de derde generatie plekken op Google Streetview op. Zo heeft Suzanne de boerderij in Limburg, waar haar opa Cees heeft gezeten, opgezocht en aan haar opa laten zien. Daar zitten echter geen rituelen aan verbonden en het zijn vergeleken met fysiek bezoek minimale vormen van herdenken.

Bij het herdenken in de derde generatie gaat de gedachte bij enkele respondenten dus zowel uit naar de ervaringen van grootvader als naar onrecht in het heden. En ze zien bij zichzelf een zekere gevoeligheid voor onrecht door de ervaringen van grootvader, maar er is niet een duidelijke vertaling naar welke lessen nu voor de toekomst getrokken moeten worden.

6.4 Conclusie

De respondenten van de eerste generatie hebben op verschillende manieren ondervonden dat hun vrijheid was ontnomen. Met het laten zien van de verschillen hebben we recht willen doen aan de diversiteit aan ervaringen, zonder daarmee de relatief minder extreme vormen te relativiseren of te bagatelliseren. De bevrijding is op het moment zelf een chaotisch of euforisch moment, maar viel voor sommigen uiteindelijk tegen vanwege de negatieve reacties in de samenleving, waardoor er gebrek aan acceptatie werd ervaren. Op het begrip 'vrijheid' is vervolgens in dit onderzoek vooral met de tweede en derde generatie gereflecteerd.

Vrijheid wordt in de tweede en derde generatie breed opgevat als 'doen wat je wil doen', oftewel persoonlijke autonomie, binnen grenzen van fatsoen of het niet schaden van anderen. De tweede generatie toont aanvullend een gevoeligheid voor onrecht in het heden en waakzaamheid voor de toekomst. Bij respondenten uit de derde generatie die zich actief bezig hebben gehouden met het oorlogsverleden van grootvader, is er ook een gevoeligheid voor maatschappelijke kwesties die zij koppelen aan het oorlogsverleden. Bij de rest van de derde generatie-respondenten is er een zekere vanzelfsprekendheid te zien wanneer er gevraagd wordt naar vrijheid. Het is een belangrijk deel van de identiteit, op een manier waarbij oorlog of het ontnemen van vrijheden juist ver weg lijkt.

Die ont koppeling van de ervaringen van grootvader in de Tweede Wereldoorlog zien we ook bij het herdenken. De respondenten die zich wel actief met het verleden van hun grootvader hebben beziggehouden, ervaren dat ze daardoor gevoeliger zijn voor onrecht en hechten persoonlijk belang aan herdenkingen. Bij de respondenten die zich er minder actief mee bezighouden lijken herdenkingen meer losgekoppeld van het verleden van grootvader en worden ze op een minder persoonlijke manier beschreven. Evengoed hechten ook zij belang aan de Dodenherdenking op 4 mei.

Herdenken heeft voor de eerste generatie een duidelijke connectie met het eigen oorlogsverleden, met de verwerking daarvan en met de verwerking van het jarenlange gebrek aan erkenning. Temeer wanneer er oorlogservaringen waren die niet "meevielen" of wanneer er een hoge mate van gebrek aan erkenning na de oorlog werd ervaren (Herman). De eerste generatie ziet daarbovenop het belang van het doorgeven van hun herinneringen, als een vorm van politieke waakzaamheid. Een deel van de tweede generatie is bij het herdenken bezig met de verwerking van het verleden van hun vader. Ze gaan met specifieke dwangarbeidherdenkingen mee voor hun vader, of nemen hun vader mee naar niet-officiële herdenkingsplekken (zie ook 4.3). Bij de officiële Dodenherdenking denken ze aan veel tegelijk: zowel aan het verleden van hun vader, andere oorlogsslachtoffers, zoals slachtoffers van de Jodenvervolging, en de mogelijkheid van oorlog in de toekomst.

De derde generatie heeft een vergelijkbare combinatie aan gedachten bij de Dodenherdenking. Voor de derde generatie respondenten die er actiever mee bezig zijn geweest, is de Dodenherdenking, of herdenking op andere momenten, ook een persoonlijk moment van reflectie waarop aan hun grootvader wordt gedacht en aan oorlog en onrecht in het algemeen. Wat precies lessen uit het verleden zijn, naast algemene waarden als gelijkheid en vrijheid, is bij de derde generatie het minst duidelijk.

7.1 Antwoorden op de onderzoeksvragen

Met dit onderzoek is geprobeerd inzicht te bieden in processen van herinnering aan dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog, binnen verschillende generaties. Daarin is er aandacht geweest voor de diversiteit aan herinneringen tussen de directbetrokkenen en daarmee van de betrokken families. Ook is getracht om binnen die herinneringen het belang van collectieve vormen van herinneren, zoals maatschappelijke herinneringspraktijken, te onderzoeken, en te reflecteren op de begrippen vrijheid en onvrijheid.

De eerste onderzoeksvraag luidde: **Hoe werken herinneringen aan gedwongen tewerkstelling van de (groot)ouder door in volgende generaties?** Op basis van dit onderzoek, waarin in vijf families drie generaties vanuit het *oral history*-perspectief zijn onderzocht, kunnen we deze vraag op verschillende manieren beantwoorden.

Ten eerste was er in dit onderzoek aandacht voor hoe hetgeen wordt overgedragen vorm krijgt; voor wat er na het overdragen overblijft en hoe dat gearticuleerd wordt. Uit het onderzoek blijkt dat er veel detail en morele complexiteit verloren gaat van de eerste, naar de tweede en nog sterker naar de derde generatie. Tegelijk vindt er fragmentatie plaats en is er meer onzekerheid over kennis. In de vermindering van detail gaat niet verloren *dat* de mannen gedwongen zijn te werken en wreedheden zijn aangedaan (in verschillende gradaties), maar de details over dwang, van ellende die ze hebben ervaren, of waarvan ze getuige zijn geweest, gaan nogal eens verloren, alsmede welke persoonlijke worstelingen ze hebben gehad. De narigheden worden vervolgens meer in adjectieven uitgedrukt (“verschrikkelijk”) en minder in de details van de gebeurtenissen. Daarnaast raken positievere verhalen – wanneer die er waren – meer naar de achtergrond, of verdwijnen helemaal. De eerste generatie wordt zo meer als slachtoffer neergezet, maar met minder details.

Op de tweede plaats kunnen we de hoe-vraag opvatten als: de manier waarop herinneringen worden overgedragen. Uit dit onderzoek blijkt dat er een zekere filtering en dosering plaatsvindt in de overdracht naar de tweede en derde generatie. Een deel van de eerste generatie respondenten sprak tijdens de jeugd van de tweede generatie niet of nauwelijks over de oorlogservaringen (daarbij werden onbegrip, beschuldigingen van verraad en het beschermen van familieleden voor narigheden als redenen aangedragen). Wanneer ze wel begonnen met praten, of dat al deden, ging het om fragmenten of anekdotes en filterden ze de extreme narigheden eruit. De tweede en derde generatie hebben die filtering ook gemerkt. Dit vertelproces heeft vervolgens op een onverwachte manier een uitwerking op de herinneringen van de tweede en derde generatie. Dat de tweede en derde generatie zich fragmenten herinneren, die samenvoegen en soms de chronologie missen, is goed te begrijpen vanuit het gefragmenteerde vertelproces. Paradoxaal genoeg, echter, herinnert de tweede en derde generatie zich ondanks de filtering van narigheden vooral de nare kant van het verleden. De avontuurlijke positieve ervaringen (als die er waren) verdwijnen, of worden in ieder geval niet belangrijk genoeg gevonden om te vertellen. We zouden deze gecombineerde narigheid-filtering en narigheid-doorsijpeling een ‘filterparadox’ kunnen noemen. De filtering van narigheden kunnen we zien als vorm van bescherming, die niet alleen plaatsvindt door betrokkene zelf, als bescherming van kinderen en kleinkinderen, maar door betrokkenen in alle generaties, als bescherming van elkaar en van zichzelf. Dat wil niet zeggen dat men vindt dat er niet over het oorlogsverleden gepraat moet worden, maar er lijkt een zekere noodzaak voor dosering te worden ervaren en familieleden sporen elkaar – uit zorgzaamheid – aan de verhalen te matigen.

Een zekere morele complexiteit wordt eveneens weggefilterd. Zo wordt een gewetensworsteling van een eerste generatie-gesprekspartner, het blijven bij een moreel principe in de tweede generatie, tot geen aandacht meer voor deze morele kwestie in de derde generatie (Herman-Willem-Victor). Wanneer morele overwegingen, zoals gedwongen betrokkenheid bij de oorlogsindustrie, juist aandacht krijgen in de tweede en derde generatie (en niet in de eerste) concluderen respondenten toch dat directbetrokkene vooral slachtoffer is geweest. Andersom krijgen in de derde generatie de ‘goede Duitsers’ met wie grootvader volgens de eerste en tweede generatie te maken heeft gehad, geen aandacht meer. Wanneer de eerste generatie vriendschappelijk of amoureuus contact heeft gehad met een vrouw, ontstaat daarvoor in de tweede en soms ook derde generatie een zekere fascinatie. Dit kan gezien worden als een uitzonderlijk positief aspect dat wel de filtering doorkomt, ondanks (of juist door) een zekere geheimzinnigheid die er omheen hangt. (In de volgende paragraaf volgt een korte reflectie op de nadruk op slachtofferschap in vergelijking met de studie van Welzer, Moller en Tschuggnall (2002)).

Herinneringsprocessen tussen en binnen generaties vinden verder, zo blijkt uit dit onderzoek, in sterke mate op interactieve, of intersubjectieve wijze plaats. Naast de gevonden intergenerationele overlevering en veranderingen, zien we veranderingen in herinnering binnen de eerste generatie. Die verandering betreft meer openheid in de laatste tien à twintig jaar. Deze ontwikkeling vindt plaats in samenspel met vooral de tweede generatie, maar ook met lotgenoten, organisaties van lotgenoten, herinneringsorganisaties, herinneringscentra en andere geïnteresseerden. Verklaringen voor meer openheid over deze periode kunnen gezocht worden in de psychologische theorie die het op de voorgrond treden van herinneringen uit de jeugd (leeftijd 16-25 jaar) op latere leeftijd duiden, doordat de adolescentie een periode van grote veranderingen en identiteitsontwikkeling is: het reminiscentie-effect (Rathbone, Moulin & Conway, 2008). In de interactieve wijze waarop de hernieuwde herinnering plaatsvindt – soms met enige tegenzin bij de eerste generatie – zien we echter een aantal mogelijke aanvullende sociologische verklaringen: in de nieuwe levensfase is er een omdraaiing van de (emotionele) zorgtaak, waarbij de kinderen nieuwe aandacht hebben voor hun ouders en ze aansporen met hun herinneringen aan de slag te gaan. Maatschappelijke psychologisering van herinnering speelt mogelijk ook een rol (De Swaan, 1986; Withuis, 2002): mensen begrijpen de oorlogsherinneringen in psychologische termen en gaan door deze ‘emancipatie van emotie’ er actief mee aan de slag door gezamenlijk herinneringsplekken op te zoeken. Aanvullend hebben we gezien dat technologische ontwikkelingen van belang zijn bij het opschrijven en verspreiden van herinneringen, maar ook voor het vormgeven aan die herinneringen voor de jongere generaties. Directbetrokkenen (allen boven de negentig) gebruiken de computer en het internet om herinneringen op te schrijven en per e-mail door te sturen, en krijgen daarbij hulp van de andere generaties. De jongere generaties zoeken informatie over plekken die van belang waren voor het oorlogsverleden, waardoor er een lagere drempel is om de plek fysiek op te zoeken. “Communicatieve herinnering” wordt zo aangevuld met op het internet en andere media verspreide beelden over het oorlogsverleden, inclusief – vooral in de derde generatie – films en documentaires op streamingdiensten. Ten slotte wordt vooral in de eerste en tweede generatie het belang van optekenen en doorgeven van herinnering ervaren, voor het te laat is.

Gezamenlijk leidt dit intersubjectieve, multidirectionele proces (Van Huis et al. 2019; Passerini, 2017; Rothberg, 2009) tot meer betrokkenheid bij herdenkingen, meer boeken, een actievere bezigheid met herinneringen. Deze activiteiten hebben mogelijk ook de herinneringen in de tweede en derde generatie beïnvloed. Het heeft er niet toe geleid dat de jongere generaties de “communicatieve” herinneringen tot in detail kunnen reproduceren, maar anders was het waarschijnlijk nog minder geweest.

Ten derde kan de hoe-vraag opgevat worden als: hoe werken de herinneringen door? Wat is de ervaren invloed van de herinneringen? De fysieke invloed van de oorlogservaringen zelf is op deze respondenten beperkt gebleven (op de enkel van Thomas en het oplopen van tbc bij Samuel na). Daar zit echter een selectie-effect in door het interviewen van personen van in de negentig. Er zijn naar schatting 30.000 Nederlandse dwangarbeiders omgekomen tijdens de oorlog (los van de vervolgd die vaak ook dwangarbeid moesten verrichten) en het is de vraag of de oorlogservaringen de levens van anderen hebben verkort. Hetzelfde geldt voor psychische invloed. Betrokkenen met zware PTSS-verschijnselen zijn mogelijk minder oud geworden en hebben niet kunnen meedoen aan dit onderzoek. Een van de respondenten heeft in de jaren na de oorlog verschijnselen gehad die sterk doen denken aan PTSS: nachtmerries en (tijdelijk) geheugenverlies, en ook anderen hebben last gehad van nachtmerries. Zowel de eerste als tweede generatie ervaart een emotionele of sociale “hardheid” die ze koppelen aan het oorlogsverleden (zowel door de ervaringen tijdens de oorlog als een gebrek aan erkenning en verwerking), waarbij er soms ook invloed wordt ervaren op familierelaties. Of de herinneringen vervolgens invloed hebben op het welzijn van de kinderen vinden respondenten uit de tweede generatie moeilijk te beoordelen, maar enkelen denken dat moeite met het zien van agressie, moeite met het uiten van emoties en gevoeligheid voor onrecht gevolgen zijn van het oorlogsverleden van hun vader. In de derde generatie ervaren kleinkinderen die actief bezig zijn geweest met het verleden van hun grootvader meer gevoeligheid voor onrecht. Psychologische schade wordt in de derde generatie niet ervaren. Een aanvullende reflectie van de resultaten op basis van bestaande theorie over psychologische doorwerking van herinnering volgt in de volgende paragraaf.

De tweede onderzoeksvraag luidde: **Hebben collectieve maatschappelijke bekendheid en omgang met gedwongen tewerkstelling (erkenning, ontkenning, verzwijgen, desinteresse etc.) invloed op de herinneringen van de verschillende generaties, en op de familieverhalen die worden doorgegeven?**

In de herinneringen zelf, vooral in de tweede en derde generatie, zitten soms beelden of narratieven verweven die respondenten kennen van collectieve beelden van de oorlog. Dat geldt bijvoorbeeld voor beelden van concentratiekampen uit films en documentaires die op de herinneringen van grootvader worden geprojecteerd, terwijl grootvader een kleinschaliger onderkomen had en nog redelijk wat bewegingsvrijheid (vier van de vijf eerste generatie respondenten zaten overigens wel in een kamp, waarvan één tijdelijk). Het schieten op een trein, wat niet door betrokkene zelf verteld is, maar door andere directbetrokkenen tijdens herdenkingen; een terugtocht te voet die niet door opa zelf is gemaakt, maar wel door zijn kampgenoten; het ervaren van moeite om je emotioneel te uiten, die lotgenoten uit de tweede generatie ervaren, wordt ook aan de eigen ervaringen gerelateerd. Op die manier hebben collectieve herinneringen – maar in dat laatste geval ook de eerdergenoemde psychologiseringstendens – invloed op herinneringen van de verschillende generaties.

Sommige respondenten geven aan last te hebben gehad van een gebrek aan collectieve erkenning – dus zowel door overheid als samenleving – van wat de mannen hebben meegemaakt. Het heeft in hun eigen perceptie bijgedragen aan het eigen zwijgen over deze geschiedenis en in sommige gevallen, in de ogen van de tweede generatie, voor een zeker cynisme of bepaalde wrok. Het effect lijkt in dit onderzoek sterker wanneer de ervaringen zwaarder zijn en daardoor minder overeenkomen met het narratief van landverraad of vrijwilligheid. Ook bij een respondent met meer bewegingsvrijheid (Herman) kon er echter juist een cynische blik ontstaan doordat het voor hem mogelijk moeilijker uit te leggen was dat hij onder dwang heeft gewerkt. De neiging tot verantwoording is daar nog in de tweede generatie merkbaar, maar niet meer in de derde. In een context van een dorp met meerdere mannen wie hetzelfde overkomen was, deed de bredere collectieve herinnering er niet zo toe en was er lokaal meer begrip.

In het proces naar meer openheid in de laatste tien à twintig jaar van het leven heeft collectieve herinnering een belangrijke rol gespeeld. Daar heeft tussen het formuleren van “communicatieve herinneringen” en de ontwikkelingen in “culturele herinneringen” (Assmann 2011, zie 1.3) een duidelijke wisselwerking plaatsgevonden, waarin ook de tweede generatie van belang is geweest. Enkele mannen zijn aangespoord tot het delen van hun herinneringen (“communicatief geheugen”) met het oog op het bijdragen aan publieke of “culturele herinnering” over dwangarbeid. Ze zijn daarin aangespoord en begeleid door de tweede generatie, die ook heeft aangezet tot het bezoeken van informele herinneringsplekken die te maken hebben met het oorlogsverleden. Enkel van de derde generatie hebben eveneens vragen gesteld en zo de communicatieve herinnering aangespoord. Dit heeft echter minder met culturele herinnering van doen gehad en meer met een persoonlijke zoektocht. De herinneringspraktijken van de eerste en tweede generatie in samenwerking met bijvoorbeeld herinneringscentra, herinneringsorganisaties en scholen, lijken er wel toe te hebben geleid dat de derde generatie daar ook aan heeft deelgenomen, bijvoorbeeld door mee te gaan naar herdenkingen.

Of dit alles gezien moet worden als een substantiële, of juist beperkte invloed van maatschappelijke bekendheid, of dat toch juist een gebrek aan erkenning meespeelt in herinnering en vervaging van herinnering, zal beter geduid kunnen worden door te vergelijken met de andere deelstudies in het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’. Vergelijkingen met processen in de tweede en derde generatie van andere typen oorlogsgetroffenen kunnen helpen de aard van de herinneringsprocessen in deze deelstudie beter te duiden.

De derde vraag in dit onderzoek was: **Hoe verhoudt de herinnering aan de gedwongen tewerkstelling zich tot hun opvattingen over/ beleving van vrijheid?**

Over vrijheid is expliciet met de tweede en derde generatie gesproken. Vrijheid wordt vooral breed en veelal individualistisch ingestoken als ‘het kunnen doen wat je wil’ en sommigen koppelen het begrip vervolgens aan maatschappelijke kwesties, of aan het belang van parlementaire democratie. In beide generaties zijn er respondenten die beperkingen aan vrijheden, of spanningsvelden daarin noemen. Vrijheid wordt door iedereen belangrijk gevonden, soms als iets wat vanzelfsprekend is en als onderdeel van de identiteit en soms juist als iets van waarde om te bewaken of te bevorderen, omdat het niet vanzelfsprekend is.

Een zekere waakzaamheid om te voorkomen dat er weer situaties van toenemende onvrijheid ontstaan, zien we in alle generaties. De eerste en tweede generatie vindt het dan ook van belang dat de ervaringen worden doorgegeven (hier zit een mogelijk selectie-effect in: het zijn immers respondenten die meedoen met het interview en daarmee hun verhaal doorvertellen). In de tweede generatie wordt stemmen en opkomen voor je eigen belangen en die van anderen als die dreigen te worden ontnomen, genoemd. Respondenten in de tweede generatie noemen ook dat de opkomst van populistische partijen die zich discriminerend uitlaten, hun zorgen baren. In de derde generatie wordt waakzaamheid het nadrukkelijkst geuit bij de respondenten die actief met dat verleden van hun grootvader zijn bezig geweest. Lessen die worden getrokken zijn bijvoorbeeld het zien van belang van gelijkheid en het voorkómen van uitbuiting. Handelingsperspectieven worden daarbij niet genoemd.

7.2 Reflecties op bevindingen, theorie, vervolgvragen en mogelijkheden voor educatie

7.2.1 Van communicatief naar cultureel geheugen

Dit onderzoek heeft laten zien hoe meerdere generaties, bij het bijna ontvallen van de eerste generatie Nederlandse burgerdwangarbeiders tijdens Tweede Wereldoorlog, omgaan met het “communicatief

geheugen” van de directbetrokkenen en hoe dit samengaat met ontwikkelingen in het “cultureel geheugen”. Daarmee helpen de bevindingen om, in wisselwerking met bestaande theorie, te reflecteren op toekomstige herdenkingen, educatie en vervolgonderzoek.

De toenemende (individuele) openheid die in de laatste tien à twintig jaar wordt ervaren, vindt niet in isolatie plaats, maar in interactie met vooral de tweede generatie en met maatschappelijke herinneringspraktijken. Hier vindt bovendien een zichzelf versterkend proces plaats. De (licht) toegenomen aandacht in het maatschappelijk discours over de periode van dwangarbeid zorgt ervoor dat sommige betrokkenen zich er meer mee zijn gaan bezighouden. Dit leidt tot betrokkenheid in de media en bij tentoonstellingen, wat anderen weer aanzet om er ook meer aandacht voor te hebben. Door de betrokkenheid van, in dit onderzoek, vooral de tweede generatie wordt ook de eerste generatie actiever betrokken bij hun eigen verleden. De vraag is echter of het voor de tweede generatie actief genoeg is om een opgeleefde periode van actievere herinnering voort te zetten na het ontvallen van de directbetrokkenen. Voor de derde generatie geldt bij onze respondenten al een mindere betrokkenheid vergeleken met de tweede generatie. Als die betrokkenheid er in de derde generatie is, is die vooral persoonlijk en minder gekoppeld aan herinneringspraktijken. Of de herinnering aan dwangarbeid zal voortleven, is daarom nog spannend en een vraag voor de toekomst.

Wanneer er belang wordt gehecht aan voortzetting van actieve herinnering, zit er grote waarde in de herinneringen uit eerste hand, vanwege de rijkheid aan detaillering. In doorgeschoten vorm blijven namelijk oppervlakkige herhaalde beelden en herinneringen over en valt de gelaagdheid – de meervoudigheid en meerstemmigheid – weg. De gevoelsmatige band met het oorlogsverleden van zowel de tweede generatie als een deel van de derde generatie kan wél van belang zijn voor een herdenking. Ervaren invloed op het eigen leven en de ervaren connecties met onrecht in het heden kunnen voor persoonlijke en actuele vormen van herdenken zorgen. In die zin biedt de persoonlijke betrokkenheid van enkelen in de derde generatie juist een mogelijkheid voor een ‘doorvoelde’ collectieve herdenking. Andersom biedt collectieve herdenking de betrokkenen de mogelijkheid om de herinnering van hun grootvader voort te zetten. Het ritueel van herdenken wordt door de derde generatie belangrijk gevonden, zelfs als de persoonlijke betrokkenheid op dit moment minder is. De verzamelde objecten en documenten binnen families – bijvoorbeeld het kistje met documenten – maar ook de opgetekende herinneringen van de eerste generatie en de ‘doorvoelde’ herinneringen van de tweede en derde generatie kunnen gezamenlijk aansprekende en inhoudelijk sterke aanknopingspunten met het verleden bieden. De neiging van jongere generaties om informatie op internet op te zoeken en om audiovisuele informatie tot zich te nemen, bieden daarbij verdere mogelijkheden tot aansluiting.

Het ontbreken van een duidelijk maatschappelijk discours over gedwongen arbeid heeft er mogelijk voor gezorgd dat in de derde generatie de interesse in het verleden van hun grootvader bij sommigen beperkt is gebleven. De intrinsieke interesse was bij twee van de vijf vooral gewekt doordat de tweede generatie er al actief en op een persoonlijke manier mee bezig was. Ze zijn er vervolgens zelf actief mee aan de slag gegaan. Naast het tonen van de meervoudigheid en meerstemmigheid van de Tweede Wereldoorlog biedt de geschiedenis van dwangarbeid een mogelijkheid om te laten zien hoe oorlog gevolgen heeft voor grote delen van de bevolking. Toename van maatschappelijke aandacht zou er wellicht voor kunnen zorgen dat meer mensen uit de derde generatie zich realiseren dat hun familie via dwangarbeid ook een binding met het oorlogsverleden heeft en dat ze zich vervolgens meer in het verleden van hun eigen grootvader verdiepen. De vraag daarbij is wel wat er nog aan “communicatieve herinneringen” binnen families over is.

‘Arbeitseinsatz’ lijkt, in de gesprekken en bij herdenkingen, een term die minder gewenst is om deze periode aan te duiden vanwege de connotatie met vrijwilligheid en de nazistische oorsprong. ‘Dwangarbeid’ heeft ten opzichte van die term de voorkeur. Dat lijkt te duiden op meegaan in de neiging van de tweede en derde generatie om slachtofferschap op de voorgrond te zetten. Erkennen van dwang kan echter samengaan met het bieden van ruimte aan een diversiteit aan herinneringen, inclusief de (kleine) vrijheden en vormen van *‘gedwongen geïmpliceerde subjectiviteit’*: bijvoorbeeld het gedwongen meewerken aan de oorlogsindustrie en getuige zijn van de nog zwaardere omstandigheden van andere groepen, zoals in dit geval Polen en Russen. Aandacht voor *‘forced implicated subjects’* – als aanvulling op Rothbergs (2019) “implicated subjects” – voor méér dan alleen daderschap en slachtofferschap; voor worstelingen en complexiteit, naast slachtofferschap en heldhaftigheid, kunnen interessante discussieonderwerpen opleveren bij educatie.

Deze geschiedenis biedt verder een mogelijkheid voor een transnationaal narratief¹. Voor de eerste generatie waren de ervaringen tijdens dwangarbeid en de contacten met Russische en Poolse dwangarbeiders voor sommigen een reden tot het zich verbonden voelen met het lot van Oost- en Midden Europeanen. Die herinnering is in de derde generatie echter weggefallen. Ook was het uiteindelijk mogelijk om gezamenlijk met Duitsers te herdenken. De vraag is echter of herdenking beperkt moet blijven tot een Nederlands of Europees narratief. Verbindingen naar dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië bijvoorbeeld (maar ook nu) en met vluchtelingenkampen aan de grenzen van Europa kunnen aanknopingspunten bieden voor lessen over vrijheid en onvrijheid.

7.2.2 Psychologische en sociale doorwerking en de nadruk op slachtofferschap

De lessen over psychologische en sociale doorwerking uit dit onderzoek betreffen vooral reflecties op de in de 1.3 besproken theorie, waarbij de nadruk op slachtofferschap binnen ons onderzoek de meeste vervolgvragen oproept. In vergelijking met de in dit onderzoek gebruikte literatuurstudie over intergenerationele doorwerking van herinneringen aan de Holocaust (van Voorthuizen, 2021; Lev-Wiesel, 2007; Cohn en Morrison, 2018, zie ook 1.3) zien we bij deze dwangarbeiders in mindere mate een ervaren doorwerking van trauma tot in de tweede generatie (in familie C en D zijn daar wel aanwijzingen voor), en nog minder in de derde generatie (in lichte vorm wellicht in familie C). De eigen ervaringen worden in ieder geval in die generaties niet in die termen benoemd. In die zin is de verbreding van het begrip ‘trauma’ (Withuis, 2002) niet zichtbaar in de onderzochte families. De psychologiserendens of ‘emancipatie van emotie’, is zoals eerder genoemd wel terug te herkennen in de actieve gezamenlijke, intersubjectieve, omgang met het verleden, met name tussen de eerste en tweede generatie, en soms ook met de derde generatie.

Waar er naar erkenning gezocht wordt, gaat het vooral om erkenning van het leed van de eerste generatie en niet de generaties die erop volgen. Veerkracht als gevolg van het oorlogsverleden is op vergelijkbare wijze als in de studie van Dale (2010) gevonden: in de tweede en derde generatie ervaren enkele respondenten meer bewustzijn van hun mogelijkheden wanneer ze de eigen situatie vergelijken met de ouders of grootouders.

Duidelijke coping-strategieën die families typeerden, waren er binnen dit onderzoek niet gevonden. In meerdere families waren er respondenten die ervaren het moeilijk te vinden om emoties te uiten (familie B, C, D), of waarbij de tweede generatie de eerste generatie zo typeert (alle families). De reflexiviteit en emotionaliteit binnen de interviews was echter te groot om ze als *numb families* (Chaitin,

1. Het mediaproject “Transnational Remembrance of Nazi Forced Labor and Migration” kan daartoe een aanknopingspunt bieden (Geraadpleegd op <https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/initiatives-projects/transnational-remembrance/>)

2003) te typeren. Ook de typering *fighter families* (ibid.) gaat voor dit onderzoek te ver. Er was sprake van sociale mobiliteit binnen de families, wat een teken kan zijn van een vechtersmentaliteit, maar die mobiliteit kan allerlei oorzaken hebben. De respondenten hebben de sociale mobiliteit in ieder geval zelf niet gekoppeld aan het oorlogsverleden. Bovendien kunnen we binnen dit onderzoek eerder spreken van twee-eenheden, of duo's, in omgang met het verleden van directbetrokkenen, dan van een typering van families. In familie B vormen vader en zoon (Herman en Willem) een analytisch duo op zoek naar erkenning, met toch ook een zekere neiging naar verantwoording of verdediging, doordat in het verleden de eerste generatie heeft ervaren te zijn beschuldigd van verraad. Binnen familie A en C is er een zekere nadruk op verwerking en psychologisering bij de tweede en derde generatie (Thea en Suzanne; Marloes en Louise), waar dat er in de eerste generatie minder is. Dat kan bij de familie A komen door de psychologieopleiding van kleindochter, maar mogelijk speelt de eerdergenoemde psychologiseringstendens in de samenleving daar ook in mee. Bij de familie D is er bij de eerste en tweede generatie (Thomas en Saskia) een ervaren noodzaak tot herdenken en verwerken, gecombineerd met tegenzin. Uiteindelijk handelen ze naar de gevoelde noodzaak en nemen actief deel aan herdenkingen. De derde generatie (Naomi) gaat in die familie graag mee, maar het is de vraag of de noodzaak voor collectief herdenken gevoeld wordt, of dat het eerder een persoonlijk herdenkingsmoment wordt. Bij de familie E lijkt het geloof een belangrijk kader om met het oorlogsverleden om te gaan (volgens Hanna, tweede generatie), maar dat is in de eerste en derde generatie niet op die manier ter sprake gekomen. Het is echter mogelijk dat de doorwerking van het oorlogsverleden in een sterk religieus 'besef' in de derde generatie niet als zodanig wordt herkend, maar wel degelijk daaruit voortkomt.

Coping-strategieën in familieduo's herkennen, in plaats van Chaitins typering van families, biedt ruimte om coping-strategieën niet over het hoofd te zien wanneer het niet drie, maar twee generaties betreft. Tegelijkertijd laten de duo's zien dat het niet slechts om individuele strategieën gaat. Net als bij Chaitin (2003) gaat het om sociale processen binnen families die niet los staan van een bredere sociale context.

Een ervaren sterke hechting en vertrouwen binnen families als gevolg van doorwerking van het oorlogsverleden, zoals in het onderzoek van Lev-Wiesel (2015), is in ons onderzoek niet gevonden. Eerder is er juist een ervaren hardheid gevonden die familierelaties voor de tweede generatie mogelijk juist afstandelijker hebben gemaakt. Er lijkt in de latere levensfase, door meer openheid en gezamenlijke herinnering, wel meer toenadering geweest te zijn tussen de generaties. Dat leidde soms tot trots op de ontwikkeling die de eerste generatie in de laatste levensfase doormaakt, die ook in de derde generatie wordt gevoeld. Ook het pushen om te presteren, zoals in de studies van Scharf en Mayseless (2010) en van Chaitin (2003), hebben we niet gevonden. Er is een zekere *drive* voor het gebruikmaken van de mogelijkheden die ouders en grootouders niet hebben gehad, maar van een sterke door ouders opgelegde bewijsdrang is geen sprake.

Van een sterk ervaren doorwerking op identiteit in de tweede en derde generatie van specifiek de ervaring met dwangarbeid is ook geen sprake. Voor sommigen is het "lang geleden" of spelen indrukwekkende interveniërende herinneringen mee, zoals persoonlijke strijd met ziekte of verlies (Hanna, Bram). Een zekere alertheid op discriminatie en onrecht wordt in de tweede en bij enkelen in de derde generatie wel ervaren als een doorwerking van het oorlogsverleden. Een groot verschil met derde generatie Holocaustoverlevenden uit het onderzoek van Lev-Wiesel (2015) is echter dat het bij onze respondenten ging om discriminatie van anderen en niet van de eigen groep. Hetzelfde geldt voor waakzaamheid voor herhaling, en voor politiek engagement (Cohn & Morrison, 2018). Ook daar is het, vanwege het relatieve privilege, in ons onderzoek met name gericht op onrecht jegens anderen en minder

op dat van de eigen groep, al zijn er ook wel zorgen om gevolgen van mogelijke oorlogen voor de eigen kinderen en kleinkinderen.

De bevindingen laten geen intergenerationele ervaring van schuld zien voor het (gedwongen) meewerken aan het naziregime, die wel te zien was in onderzoek van Duitse betrokkenen van Fuchs, Krüger en Gobodo-Madikizela (2013). In de tweede en derde generatie verwateren morele reflecties die er in de eerste generatie sterker zijn, bijvoorbeeld de worstelingen met de nazi-ideologie die door een enkeling in zekere zin als aantrekkelijk werd ervaren. Ons onderzoek sluit in die zin eerder aan op onderzoek van Welzer, Moller en Tschuggnall (2002), waarin getoond wordt hoe binnen Duitse families (groot)vaders worden gevictimiseerd of geheroïseerd. Volgens die auteurs kan behoud van de cohesie binnen de familie een verklaring voor dat proces bieden. Binnen de familie, wat de auteurs een kleinschalige “memory-community” (ibid. 12), of “wij-groep” (ibid. 78) noemen, wil men de sociale samenhang bewaren. Slachtofferschap en heldendom bieden daartoe meer mogelijkheden dan schuld en verantwoordelijkheid. In ons onderzoek hebben we laten zien hoe, bij een gebrek aan detail in herinnering, herinneringen meer worden samengevoegd en uitgedrukt met adjectieven en korte sleutelherinneringen, in plaats van de vloeiende chronologische gedetailleerde beschrijvingen van de eerste generatie. Daardoor vindt er in de tweede en derde generatie een vereenvoudiging plaats. Bij gebrek aan detail waarmee nuances kunnen worden aangebracht, ligt de keuze van slachtofferschap of heldendom meer voor de hand dan een gecombineerd narratief met aandacht voor avontuur, vermaak en morele worstelingen. Het is namelijk lastiger om zonder de details recht te doen aan meerdere kanten van het verhaal, vanwege een angst om (groot)vader moreel tekort te doen en cohesie te verliezen. We hebben in dit onderzoek ook laten zien dat slachtofferschap zelfs standhoudt bij een zekere filtering van de details van dat slachtofferschap (de ‘filterparadox’). Dat toont nog sterker de tendens richting slachtofferschap aan. Aan de andere kant waren de directbetrokkenen in dit onderzoek in zekere zin ook duidelijker slachtoffers dan in het onderzoek van Welzer, Moller en Tschuggnall.

Net als in het onderzoek van Welzer, Moller en Tschuggnall (2002) hebben wij echter niet de motivaties achter het benadrukken van slachtofferschap verder kunnen uitdiepen. Het kan inderdaad gaan om het willen behouden van cohesie binnen de familie, maar mogelijk speelt de wens voor een positieve zelfidentificatie ook een rol, of is het een gevolg van bredere psychologiseringstendensen (de Swaan, 1986; Withuis, 2002). Dat open einde vraagt om meer onderzoek. Wellicht kunnen vergelijkbare heroïserings- en victimiseringstendensen binnen andere deelonderzoeken van ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’ uitgediept worden, bijvoorbeeld door naar reflectie op hoofd- en bijzaken in herinnering te vragen, en door een diepgaander gesprek te houden over identificatie met het verleden van familieleden.

7.2.3 Methodologische reflecties en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Het apart interviewen van de verschillende generaties door verschillende interviewers is in dit onderzoek goed bevallen. Het droeg bij aan een onbevangenheid bij het interviewen. Het voelde voor de respondenten van de tweede en derde generatie wellicht minder als een overhoring, doordat de interviewer niet méér wist dan de respondent. Ondanks de goede ervaringen is het echter geen absolute voorwaarde voor het doen van intergenerationeel onderzoek. Belangrijker is dat de interviewer open vragen stelt, respondenten op hun gemak weet te stellen en op open wijze doorvraagt.

In de verantwoording van de methoden (hoofdstuk 2) is al vermeld dat twee van de respondenten van de tweede generatie aanwezig waren bij het interview van de eerste generatie en dat deze respondenten en een derde respondent transcripten hebben gelezen. Dat heeft waarschijnlijk invloed gehad op de kennis van deze respondenten over het oorlogsverleden van hun vader. Doordat er binnen de generaties al zo’n

interactieve manier van herinneren gaande was, denken we dat dit niet een groot aanvullend effect heeft gehad. Het is bovendien opvallend hoe weinig details er bij deze tweede generatie respondenten zijn blijven hangen en hoezeer er een eigen invulling wordt gegeven aan het interview. Toch is het in vervolgonderzoek aan te raden om waar mogelijk de aanwezigheid van meerdere generaties bij een interview te voorkomen, en met het terugsturen van transcripten te wachten tot alle generaties zijn geïnterviewd. Die keuze kan echter niet altijd worden gemaakt, bijvoorbeeld uit ethische overwegingen (als de eerste generatie de aanwezigheid van de tweede generatie op prijs stelt vanwege emotionele steun, of wanneer er veel tijd tussen de interviews zit).

Om het selectie-effect van het interviewen van respondenten van de eerste generatie die nog in leven zijn te ondervangen (het ging nu om relatief jonge oorlogsgetroffenen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, en relatief gezonde respondenten) zou gekozen kunnen worden voor aanvullende interviews met de tweede en derde generatie in families waarvan de eerste generatie niet meer in leven is. Vergelijkingen met herinneringen van de eerste generatie kunnen dan echter alleen worden meegenomen als die eerder zijn opgetekend. Het zou een mogelijkheid bieden om (overgeleverde) ervaringen mee te nemen van dwangarbeiders die ouder waren tijdens de Tweede Wereldoorlog. Gebruik maken van bestaande interviews van de eerste generatie biedt echter ook beperkingen. Zo kan bijvoorbeeld niet meer aan de eerste generatie gevraagd worden naar de manier waarop zij hun kinderen en kleinkinderen over hun ervaringen in de Tweede Wereldoorlog hebben verteld (eventuele fragmentatie en filtering), iets wat we graag juist in vervolgonderzoek zouden willen meenemen.

Het aantal respondenten binnen dit onderzoek is beperkt (vijftien) en we hebben respondenten eenmalig geïnterviewd. Toch hebben we hiermee enkele inzichten kunnen bieden die mogelijk weer nieuw licht schijnen op vergelijkbare vormen van intergenerationeel herinneren: de veranderingen naar minder detail en morele complexiteit in generaties, met nadruk op slachtofferschap; het op latere leeftijd interactief of intersubjectief herinneren in samenspel tussen generaties en herinneringspraktijken; en de filter-paradox. Of en hoe dit soort processen in andere deelgebieden van het onderzoek 'Oorlog en vrijheid in drie generaties' spelen, zal in de context van die deelonderzoeken onderzocht moeten worden. Hopelijk kan dit onderzoek daar enkele waardevolle aanknopingspunten toe geven.

- Assmann, J. (2011). Communicative and cultural memory. In *Cultural memories* (pp. 15-27). Springer, Dordrecht.
- Burton, K. L. (2011). Traumatic Family Narratives in a Cosmopolitan World: Identity in American Third Generation Holocaust Survivors. (Doctoral dissertation, Kennesaw State University, Kennesaw, VS). Geraadpleegd van <https://digitalcommons.kennesaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1459&context=etd>
- Chaitin, J. (2003). "Living with" the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors. *Family Process*, 42(2), 305-322.
- Cohn, I. G., & Morrison, N. M. (2018). Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. *Australian journal of psychology*, 70(3), 199-207.
- Final Compensation Pending for Former Nazi Forced Laborers. (2005, 27 oktober). *Deutsche Welle*. Geraadpleegd van <https://www.dw.com/en/final-compensation-pending-for-former-nazi-forced-laborers/a-1757323>
- Fuchs, O., Krüger, L. M., & Gobodo-Madikizela, P. (2013). An exploration of German subjectivity three generations after the end of World War Two. *The Humanistic Psychologist*, 41(2), 133-158.
- Herbert, U. (2015). *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung: über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*. S. Fischer Verlag.
- van Huis, I., Kaasik-Krogerus, S., Lähdesmäki, T., & Ellena, L. (2019). Introduction: Europe, Heritage and Memory—Dissonant Encounters and Explorations. In *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe* (pp. 1-21). Palgrave Macmillan, Cham.
- Kantar Public (2019). Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019, Geraadpleegd van: https://issuu.com/nationaalcomite4en5mei/docs/nationaal_vrijheidsonderzoek_draagv
- Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work*, 6(1), 75-94.
- Moraal, A. (2021, 15 november). De laatste getuigen over de Arbeitseinsatz. NRC. Geraadpleegd van: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/11/15/de-laatste-getuigen-over-de-arbeitseinsatz-a4065498?t=1641210953>
- Nationaal Comité 4 en 5 mei & SCP (2021). *De stand van vrijheid, vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding*.
- Rathbone, C. J., Moulin, C. J., & Conway, M. A. (2008). Self-centered memories: The reminiscence bump and the self. *Memory & cognition*, 36(8), 1403-1414.

- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional memory*. Stanford University Press.
- Rothberg, M. (2019). *The implicated subject*. Stanford University Press.
- Passerini, L. (2017). *Memory and Utopia: the Primacy of Inter-subjectivity*. Routledge.
- Potters, M. (2021, 10 november). Razziamonument op de Parkkade komt er en zo gaat het eruitzien. AD. Geraadpleegd van: <https://www.ad.nl/rotterdam/razziamonument-op-de-parkkade-komt-er-en-zo-gaat-het-eruitzien~ae3a42b7/>
- Portelli, A. (2002). What makes oral history different. In *The oral history reader* (pp. 77-88). Routledge.
- Sijes, B. A. (1966). *De arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. Martinus Nijhoff.
- Slingerland, M. (2021, 17 november). Niet praten over dwangarbeid in de oorlog heeft niets met schaamte te maken. *Trouw*. Geraadpleegd van: <https://www.trouw.nl/opinie/niet-praten-over-dwangarbeid-in-de-oorlog-heeft-niets-met-schaamte-te-maken~bb94401d/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- Scharf, M., & Mayseless, O. (2011). Disorganizing experiences in second-and third-generation Holocaust survivors. *Qualitative Health Research*, 21(11), 1539-1553.
- de Swaan, A. (1981). The politics of agoraphobia: On changes in emotional and relational management. *Theory and Society*, 10(3), 359-385.
- Thiel, J. (2013). Between recruitment and forced labour: the radicalization of German labour policy in occupied Belgium and northern France. *First World War Studies*, 4(1), 39-50.
- van Voorthuizen, M. (2021), 'Jullie zijn niet voor niets door die hel gegaan': Over drie generaties Tweede Wereldoorlog getroffen. *Impact magazine*. 5(2), 4-7.
- Vergoeding voor Arbeitseinsatz (1998, 21 Augustus), *Trouw*. Geraadpleegd van: <https://www.trouw.nl/nieuws/vergoeding-voor-arbeitseinsatz~b30ee7ba/>
- Volder, K. (1996). *Van Riga tot Rheinfelden*. Stadsdrukkerij.
- Wagenaar, W. A., & Groeneweg, J. (1990). The memory of concentration camp survivors. *Applied cognitive psychology*, 4(2), 77-87.
- Welzer, H., Moller, S., & Tschuggnall, K. (2014). "Opa war kein Nazi": *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. S. Fischer Verlag.
- Withuis, J. (2002), *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. De Bezige Bij.

